

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIIY-IQTISODIIY FAKULTETI

ARXIVSHUNOSLIK YO'NALISHI

ANVAROV BEXZODBEK BAXTIYORJON O'G'LI

**XVI-XVIII ASRLARDA RUS DAVLATINING MA'MURIY BOSHQARUV
TIZIMI**

BITIRUV MALAKAVIIY ISHI

Ilmiy rahbar: f.f.n., dots

Yusupov Maxamat

NAMANGAN – 2019

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
 I BOB. XVI-XVIII ASRLARDA MARKAZLASHGAN RUS DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI	
1.1. Markazlashgan davlatning tashkil topishi va siyosiy munosabatlar.....	8
1.2. Oliy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati.....	18
 II BOB. RUS DAVLATINI MA'MURIY BOSHQARUVI TIZIMIDA IJTIMOIY-IQTISODIY JARAYONLAR	
2.1. XVI-XVIII asrlarda ma'muriy tizimdagi ijtimoiy o'zgarishlar.....	24
2.2. Rus davlati(XVI-XVIII asrlar)da ma'muriy boshqaruvining sud-huquq tizimi.....	30
 XULOSA.....	53
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	56

KIRISH

Bitiruv malakaviy ishi mavzusining dolzarbligi va ahamiyati. Oʻrta asrlar tarixi qadimgi va yangi zamon oʻrtasida oʻtgan butun boshli oʻn asrni, yaʼni milodiy V asrning soʻnggi qismidan to XV asrning soʻngiga qadar davom etgan juda ulkan va qiziqarli davrni qamrab oladi. Bu davrda feodal jamiyatning vujudga kelishi va rivoj topishi, xalq ommasi ijtimoiy turmush tarzi va oʻz ozodliklari uchun olib borgan urushlarda oʻz mustaqilliklarini himoya qilganliklarini guvohi boʻlish mumkin.

Hozirda jahon mamlakatlari tarixinining har bir atributiga eʼtibor qaratish, uni oʻrganish, tahlil qilish, xatolarni qoʻllamaslik, ijobiy jihatlarni vatanimiz taraqqiyotida qoʻllash muhim hisoblanadi.

XX asrning 90- yillariga kelib sotsialistik mamlakatlarda inson huquqlarini himoya qilish va ozodlikka intilishning yangi bosqichi boshlandi. Sharqiy Yevropa mamlakatlarida qariyb yarim asr hukm surgan totalitar davlat tuzumi inqirozga yuz tutib, demokratik tartibotlar qaror topa boshladi. Sobiq SSSR parchalanib uning oʻrnida Mustaqil taraqqiyot yoʻlini tanlagan 15 mamlakat tashkil topdi. Ayni chogʻda Oʻzbekiston ham oʻz mustaqilligini qoʻlga kiritdi. Jahon amaliyotidan maʼlumki har bir mustaqil davlat, ayniqsa mustaqil taraqqiyot yoʻliga kirgan mamlakatlar, hych qachon oʻz qobigʻiga oʻralib rivojlanmagan. Aksincha, mustaqil rivojlanish yoʻlini tanlashi bilanoq jahon hamjamiyatiga qoʻshilish orqali oʻz taqdirini belgilagan. Shuning uchun ham Oʻzbekiston mustaqil davlat maqomiga ega boʻlishi bilanoq jahon hamjamiyatiga qoʻshilish, rivojlangan davlatlar bilan hamkorlik yoʻlini tutdi.

Mustaqillik xalqimizga oʻzligini qaytarib berdi. Buning natijasi oʻlaroq, hukumatimiz tomonidan iqtisodiy, siyosiy, madaniy hamda ijtimoiy, xususan, ilm-fan sohalarini rivojlantirishga katta eʼtibor berildi. Jumladan, joriy yilning boshida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev tomonidan tasdiqlangan “2017–2021- yillarda Oʻzbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor

yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasi"¹ning to'rtinchi yo'nalishida ta'lim va fan sohasini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish vazifalarining belgilanishi fikrimizning yaqqol misolidir.

O'zbekistonning eng yangi tarixida Respublikaning jahon maydoniga chiqishdagi, xorijiy mamlakatlar bilan o'zaro manfaatli hamkorlikni yo'lga qo'yishdagi tajribalarni umumlashtirish eng muhim ilmiy yo'nalish sanaladi. Xorijiy mamlakatlar bilan ham, o'rnatilgan samarali hamkorliklarni ilmiy jihatdan idrok etish nazariy-metodologik nuqtai-nazardan o'ta dolzarb ahamiyatga egadir. Mustaqillik yillarida tarix faniga e'tibor davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Shu bois O'zbekiston qaysi bir rivojlangan davlat bilan turli aloqalarni yo'lga qo'ymasini, o'sha davlat tarixi, xalqining siilizatsion darajasi, boy o'tmishi bilan qiziqib kelinadi. Chunki bu narsa kelajakdagi hamkorlik aloqalariga albatta ijobiy ta'sir qiladi. Shuning uchun ham bugungi kunda O'zbekiston bilan hamkorlik aloqalari tobora rivojlanib borayotgan Rossiya Federasiyasining o'ziga xos boy tarixi, rivojlanish yo'lidagi tajribalarini o'rganish, tahlil qilish mavzuning dolzarbligini ko'rsatadi. Shu boisdan, Rus davlati (XVI-XVIII asrlar)da ma'muriy boshqaruv tizimini tarixini o'rganish ko'pchilik mutaxassis va tadqiqotchilarning e'tborini o'ziga jalb qilgan.

Bitiruv-malakaviy ishining davriy chegarasi sifatida XVI-XVIII asrlar olingan. Chunki, ushbu davr Rus davlatining ma'muriy boshqaruv tizimida markazlashgan davlatning tashkil topishi, siyosiy munosabatlar, oliy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati, rus davlatini ma'muriy boshqaruvi tizimida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, ma'muriy tizimdagi ijtimoiy o'zgarishlar, rus davlatida ma'muriy boshqaruvining sud-huquq tizimi alohida ahamiyat kasb etgan.

Bitiruv malakaviy ishi mavzusining o'rganilish darajasi. Mazkur davrni moddiy va yozma manbalar asosida o'rganamiz. Moddiy manbalarga jahondagi ko'plab muzeylarda saqlanayotgan ashyoviy yodgorliklar, masalan: mehnat qurollari, qurol -yaroqlar, tanga pullar, idishlar; shuningdek, yer ustida

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” ПФ–4947- сонли фармони // Халқ сўзи. – 2017. – № 28. – Б. 1–2.

saqlangan uylar, mahallalar, qal'a devorlari va minoralar, hashamatli ibodatxonalar va boshqalar kiradi.

Ushbu davrni o'rganishimizda yozma manbalarning o'рни beqiyosdir. Jumladan, arxivlarda saqlanayotgan ko'plab yozma tarixiy manbalar, yilnomalar, tarixiy asarlar, san'at asarlari o'sha davr hayotiga oid juda ko'plab ma'lumotlarga ega bo'lishimizda yordam beradi. Biz o'rganishni o'z oldimizga maqsad qilib olgan bitiruv malakaviy ishi mavzusiga ko'plab tarixchilar tomonidan murojaat qilinganligini ko'rib o'tish mumkin. "XVI-XVIII asrlarda rus davlatining ma'muriy boshqaruv tizimi" mavzusiga doir manbalarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish maqsadga muvofiq: 1. Mavzuga doir yaratilgan xorijiy adabiyotlar. 2. Mustaqil O'zbekiston tarixshunoshligida yaratilgan adabiyotlar.

Xususan bu mavzuda Ye. V. Agibalova, G. M. Donskoy, A. N. Badak, I. Ye. Voynich, N. M. Volchek, M. Boytsov, R. Shukurov, E. E. Viole-le-Dyuk, S. Nefedov, V. P. Budanovoy, G. G. Keningsberger, Z. V. Udalsova, V. F. Semenov kabi rus olimlari tadqiqot olib bordilar². Bu mualliflarning tadqiqotlarida, asosan, XVI-XVIII asrlarda rus davlatining ma'muriy boshqaruv tizimi, markazlashgan davlatning tashkil topishi va siyosiy munosabatlar, oliy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati, rus davlatini ma'muriy boshqaruvi tizimida ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, XVI-XVIII asrlarda ma'muriy tizimdagi ijtimoiy o'zgarishlar, Rus davlati(XVI-XVIII asrlar)da ma'muriy boshqaruvining sud-huquq tizimi atroflicha yoritib berilgan.

Mazkur mavzuga doir adabiyotlarning ikkinchi guruhini mustaqillik yillarida nashr etilgan ilmiy tadqiqotlar tashkil etadi. Mustaqillik yillarida Jahon tarixi fanidan olib borgan ilmiy izlanishlarda Rus davlati(XVI-XVIII asrlar)da ma'muriy boshqaruv tizimi tarixi yangicha qarash va holisona yondashuvlar asosida o'rganilgan.

² Агибалова Е. В., Донской Г. М. История средних веков. – М., 1992.; Бадак А. Н., Войнич И. Е., Волчек Н. М. История средних веков. – Минск: Харвест, 2000.; Бойцов М., Шукуров Р. История средних веков. – М., 1995.; Виоле-ле-Дюк Э. Э. Жизнь и развлечения в средние века. СПб, Евразия, Историческая литература, 2003.; Неведов С. История средних веков. – М.: Владос, 1996.; Средние века / Под ред. В. П. Будановой. – М.: ОЛИСС, Эксмо, 2006; Кенингсбергер Г.Г. Средневековая Европа 400 -1500 годы. – Москва, 2001; Удальцова З. В., Карпов С.П. История средних веков. Т. 1-2. – М.: Высшая школа, 1991; Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Т.: Ўқитувчи, 1973.

Mustaqillik yillarida tadqiqotlariga A. Xoliyeva, A. To'xtabayev, Ahmad Muhammad Tursun, X. Y. Bekmuhamedov, G. A. Hidoyatov, M. Lafasov, R. Qurbongalieva kabi mintaqa olimlarning asar, dissertatsiya va maqolalarini kiritish mumkin³. Ushbu tadqiqotchilarning asarlarida ham Rus davlatida xususida Sobiq Ittifoqning bosimidan holi bo'lgan fikrlar, aniq faktlar asosida bayon etilgan mulohazalarni ko'rish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining maqsad va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishining asosiy maqsadi XVI-XVIII asrlarda rus davlatining ma'muriy boshqaruv tizimi mohiyatini ochib berishdan iborat. Mazkur maqsadni amalga oshirish o'z navbatida quyidagi vazifalarni belgilab beradi:

- XVI – XVIII asrlarda asrlarda rus davlatining ma'muriy boshqaruv tizimi tarixiga doir manba va adabiyotlarni tadqiq etish;
- Rus davlatlarining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy hayotini yoritib berish;
- Rossiya davlati boshqaruv tartiblarini tahlil qilish;
- Rus davlati tashqi siyosatida tutgan o'rni va ahamiyatini keng va atroflicha yoritish;
- mavzuga oid adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish natijasida xulosalar chiqarish, amaliy taklif va tavsiyalar berish.

Bitiruv malakaviy ishining ob'yekti va predmeti. XVI-XVIII asrlarda markazlashgan rus davlatining tashkil topishi va ma'muriy boshqaruv tizimi tadqiqot ob'yekti sifatida tanlab olingan. Rus davlatining ma'muriy boshqaruv tizimi tarixini davrlarga bo'lingan holda yoritish esa tadqiqotning predmeti hisoblanadi.

Bitiruv malakaviy ishining nazariy-metodologik asosi. Tadqiqotning nazariy-metodologiki asosini avvalo O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti I. A. Karimov va amaldagi Prezidentimiz Sh. Mirziyoyevlarning asar va nutqlari, ularda tarixni mahalliy manbalar asosida ob'yektiv ochib berishga qaratilgan

³ Холлиев А., Тухтабаев А. История международных отношений и дипломатии (учебно-методическое пособие). – Ташкент, 2002 г; Ахмад Мухаммад Турсун. Зукколар китоби. – Т.: Мухаррир, 2010; Бекмухамедов Х. Ю. Тарих терминлари изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1978; Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Т., 2002; Қурбонғалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1991.

fikrlari tashkil etdi. Ishni yozishda milliy istiqlol mafkurasi tamoyillaridan kelib chiqib ish ko‘rildi. Tadqiqotda olib borishning tarixiylik, xolislik, qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Bitiruv-malakaviy ishining ilmiy-amaliy ahamiyati. Rus davlatining ma‘muriy boshqaruv tizimi tarixiga doir ma‘lumotlar mavjud manbalar asosida tahlil qilinib, nazariy xulosalar va takliflar berildi. Tadqiqot materiallaridan oily o‘quv yurtlarida “Jahon arxivlari tarixi va zamonaviy arxivshunoslik”, “Jahon tarixi” fanlaridan ma‘ruza va seminar mashg‘ulotlari davomida tegishli davri va mavzularini yoritishda, rus davlati tarixini o‘rganishda, talabalar ilmiy to‘garaklarida mashg‘ulotlar o‘tkazishda hamda akademik litseylar va kollejlardagi “Jahon tarixi” fanidan qo‘shimcha ma‘lumotlar sifatida foydalanish mumkin bo‘ladi. foydalanish mumkin.

Bitiruv malakaviy ishining tarkibiy tuzilishi. Ushbu ish kirish, 2 bob, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati, ilovalardan iborat.

I BOB. XVI-XVIII ASRLARDA MARKAZLASHGAN RUS DAVLATINING TASHKIL TOPISHI VA MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI

1.1. Markazlashgan davlatning tashkil topishi va siyosiy munosabatlar

XIV asrdan boshlab rus knyazliklari birlasha boshlaydi. Buning asosiy sabablari: birinchidan, rus yerliklari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, ikkinchidan, dehqonlarni jilovlab turish va ularning krepostnoylashuvini oxiriga yetkazish zaruriyati, uchinchidan, ayniqsa mo'g'ullarga qarshi kurashish, ularning hukmronligiga barham berish zarurati edi. Markazlashgan davlat Moskva tevaragida tashkil topadi. Ma'lumki, XIII asrdan boshlab Moskva o'zining doimiy knyaziga zga bo'lgan mustaqil knyazlikka aylanadi. (Ilgari u Rostov-Suzdal knyazlarining kichik o'g'illariga udel sifatida berilardi). Bunday birinchi knyaz Aleksandr Nevskiyning o'g'li Daniil edi. Uning knyazligi ostida XIII va XIV asrlar bo'sag'asida rus yerliklari birlasha boshladi. Daniilning ikkinchi o'g'li Ivan Kalita (1325-1340-yillar) davrida Moskvaning qudratiga asos solingan⁴. Ivan Kalita tatarlardan buyuk knyazlik yorlig'ini olishga muvaffaq bo'ldi va barcha knyazliklardan tatarlar uchun o'lpon to'plash huquqini oldi. Moskva pravoslav cherkovining markazi bo'lib qoldi. Mitropolit Vladimirdan Moskvaga ko'chib keladi.

Buyuk knyazlar Moskva davlati hududini kengaytira borib, udellarni oddiy votchinalarga aylantirdilar. Udel knyazlari davlat boshlig'i bo'lmay, o'z yerlarida boyarlarga aylandilar. Ular Moskva knyazlariga bo'ysunardilar. 1380-yilda Dmitriy Donskiy Kulikovo maydonida tatarlarga qaqshatqich zarba berdi. Ivan III davrida (1462-1505-yillar) rus yerliklarining birlashuvi oxirgi bosqichga kirdi. Moskvaga Buyuk Novgorod, Tver, Ryazan knyazligining bir qismi, Desnadagi yerlar birlashdi. 1480-yilda "Ugra"dagi mashhur jangdan so'ng Rus mo'g'ullar zulmidan batamom xalos bo'ldi.

⁴ Салимов Т. Жаҳон тарихи (Европа мамлакатлари. V-XV асрларда) . –Тошкент.: “Университет”, 2014. –Б. 96.

Rus yerliklarining birlashishi jarayoni XVI asrning boshida tugadi. Knyaz Vasiliy III Moskvaga Ryazan knyazligining ikkinchi yarmini, Pskovni qo'shib oldi, Smolenskni esa Litva knyazligidan ozod qildi.

Shu tariqa Moskva hokimligi barcha rus yerliklariga tarqaldi. Uning tarkibiga mordvalar, chuvashlar, karellar, nenetslar, udmurdlar va boshqalar ham kirdi. Ulardan ba'zilari assimillatsiya bo'lib (aralashib) ketdi. Rusda markazlashgan davlat quyidagi xususiyatlari bilan G'arbiy yevropa mamlakatlaridan farq qiladi.

Rusda markazlashgan davlatning tashkil topishi xalqlarning (Buyuk rus, ukrain va belorus xalqlarining) tashkil topishiga olib keldi. G'arbiy yevropada esa bunday jarayon millatlarning shakllanishiga sababchi bo'ldi. Rusda keyinchalik kapitalizm rivojlanishi bilan millatlar vujudga keldi va u ko'p millatli davlat bo'lib qoldi.

Jamiyatda feodallar: xizmatchi knyazlar, boyarlar, erkin xizmatchilar va boyarlarning bolalari, "saroy xizmati ostidagilarga" bo'linadi. Xizmatchi knyazlar feodallarning yuqori qismini tashkil etadi. Ular sobiq udel knyazlari bo'lib, Moskva davlatiga qo'shilishi bilan mustaqilliklarini yo'qotgan, lekin o'z yerlariga egalik huquqini saqlab qolgan edilar. Ular qo'shnlarda qo'mondonlik lavozimlarini egallab, urushlarda o'z drijinalari bilan ishtirok etardilar. Oqibatda ular boyarlar tabaqasi bilan qo'shilib ketadi.

Boyarlar ham knyazchalar singari katta yer egalari bo'lib, davlatda qo'mondonlik lavozimlariga ega edilar. Erkin xizmatchilar va boyarlarning bolalari mayda va o'rta feodallar hisoblanardi. Ular buyuk knyazga xizmat qilardi.

Feodallar o'zlari ichidan o'zlariga syuzeren saylash huquqiga ega edilar. Syuzeren bo'lib ketgan vassal o'z vatandoshlarini yo'qotmadi. Shu sababli ba'zan boyarin boshqa yerda bo'lib, uning yeri boshqa yerda bo'lishi mumkin edi, gohida esa dushman yerida bo'lib qolardi. Keyinchalik vassallarning ketish huquqi cheklanib, hatto senordan ketish xiyonat sanalardi. Saroy xizmatchilari eng quyi darajadagi feodallar edi. Ular ko'proq knyaz xoloplaridan tashkil topardi. Vaqt o'tishi bilan ba'zi xoloplar saroy va davlatda katta yoki kichik lavozimlarni egallab, knyazdan yerlar olar va shu tariqa feodallarga aylanardi.

XV asrda boyarlarning soni juda o'sib ketdi. Chunki udel knyazlari o'z boyarlari bilan buyuk knyaz xizmatiga kela boshlagan edilar. Boyarlik asta-sekin saroy mansabmga aylanardi. Boyar ilgari yirik feodal bo'lgan bo'lsa, endi buyuk knyaz taqdim qiladigan saroy mansabi bo'lib qoladi. Bu ko'proq buyuk knyazlarga xizmatga o'tgan knyazlarga berilardi. Ikkinchi saroy mansabi okolnichiy mansabi edi. Bu mansabni ilgarigi (eski) boyarlar olardi. Saroy mansabini olmagan boyarlar boyarlarning bolalari va erkin xizmatchilarga aylanardi. Ilgarigi boyarlar buyuk knyazga doimo yordam berib turardilar. Endigi (yangi) boyarlar - sobiq udel knyazlari esa muxolifatda turgan. Shuning uchun ham buyuk knyazlar o'zlariga tayanch axtara boshlaydilar. Bunday tayanch feodallarning yangi guruhi - dvoryanlar edi. Dvoryanlar avvalo "saroy xizmatchilari", udel knyazlari va yirik boyarlardan tashkil qilindi. Buyuk knyazlar, ayniqsa, Ivan III ko'p erkin kishilarga va hatto xoloplarga harbiy xizmatlar evaziga pomeste yer egaliklari bera boshlaydilar. Dvoryanlar buyuk knyazga to'la bog'liq bo'lib, uning sodiq tayanchi hisoblanardi. O'z xizmatlari evaziga dvoryanlar yangi yerlar, dehqonlar olishga umid qilardilar. Dvoryanlar o'sib, boyarlarning ta'sirm esa kamayadi.

Feodallarga qaram aholm bu davrda dastlab sirota-yetimlar deb yuritilgan, XIV asrda uning o'rniga krestyan (xristian so'zidan olingan) degan nom paydo bo'ldi. Lekin XV asrda hali ilgarigi smerdlar iborasi ham ishlatilardi. Dehqonlar ikki toifaga: qora majburiyatli va egalikdagi dehqonlarga bo'lingan. Egalikdagi dehqonlar pomeschchiklar va votchinniklar yerlarida ishlab, o'sha yerda yashaganlar. Qora majburiyatli dehqonlar feodallarga berilmagan boshqa yerlarda yashardilar. Bu yerlar bevosita knyazga tegishli edi. XV asrda qora majburiyatli dehqonlarni yerga biriktirish, egalikdagi dehqonlarni tobora krepostnoylashtirish jarayoni nihoyatda kuchaydi. Qora majburiyatli dehqonlar ma'lum knyazlikka biriktiriladi. Bu knyazlar o'rtasidagi shartnomalar orqali amalga oshirilgan. Bunday shartnomalarga ko'ra, begona majburiyatli kishilarni o'z yerlariga qabul qilish mumkinmas qilib belgilandi. Krepostnoylashtirish esa dehqonlarni ma'lum votchina yoki pomestega, ya'ni yerga va uning egasiga biriktirish orqali yuz berardi. Dehqonlar o'zlariga xo'jayin tanlash, boshqa xo'jayinga o'tib ishlash

huquqidan mahrum bo'la bordilar. Buyuk knyazlar bir guruh dehqonlarni maxsus yorliqlar bilan egalariga biriktirib - qo'ya boshladilar. Bunday dehqonlardan birinchisi - starojiletslar (tub aholi, bir joyda ko'p vaqtdan yashab kelganlar) edi. Ular feodallarga hamda davlatga majburiyatlar o'tab turardilar.

Novopodryadchiklar (yangi ijarachilar) ham mavjud edi. Ular ko'pincha boshqa feodallardan qochib kelgan dehqonlar edi. Yangi ijarachi dehqonlar davlat majburiyatlaridan, ba'zi feodal majburiyatlaridan ham ozod qilingan edi. Ular odatda votchinnik yoki pomeschchikdan yordam yoki pul qarz olib turar va qarzlarini to'lab bo'lganlaridan so'ng boshqa feodallarga o'tib ishlash huquqiga ega bo'lar edilar. Agar novopodryadchik bir yerda ko'p yil yashab qolsa, u starojiletsga aylanardi.

Qaram kishilarning yana bir guruhini serebrechniklar tashkil etgan. Bular feodallardan "serebro" (kumush; ya'ni qarzga pul olib, unga ishlab berishlari lozim bo'lgan dehqonlar edi. Foizlar juda yuqori bo'lganligi uchun ularning qarzlarini to'lashi juda og'ir bo'lgan. Serebrennik qarzini to'lamagunicha xo'jayinidan keta olmasdi.

Qaram kishilarning alohida guruhini polovniklar tashkil etardi. Ular buyuk knyaz yerlarida o'z ot-ulovlari bilan ishlab, hosilning yarmini xo'jayiniga berishi lozim bo'lgan yeri yo'q kambag'al dehqonlar edi.

XV asr oxirida bobillar paydo bo'ldi. Ular feodallardan turar joy, ba'zan yer olib ishlaydigan dehqonlar edi. Ularning yerlaridan soliq olinmasdi. Ular qishloq jamoasiga bog'liq dehqonlar edi.

1497-yilgi Qonunnoma (Sudebnik) Yuriy kunini (26 noyabr) joriy qildi⁵. Bunga ko'ra dehqon o'z xo'jayinidan Yuriy kunidan bir hafta oldin va bir hafta keyingina ketishi mumkin edi. Buning uchun dehqon feodalga hovli uchun ijara puli sifatida to'lov berishga majbur edi. Shu tariqa Rusda dehqonlarni umumdavlat miqyosida krepostnoylashtirish boshlangan edi.

Bu davrda xoloplarning ba'zilari feodallarga aylangan, ba'zilari yerga biriktirildi, ba'zilari erkinlikka chiqarildi. Albatta, xoloplar ham saqlanib qoldi.

⁵ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. –Б. 284

O'zini xoloplika sotish uchrab turardi. Xoloplar va dehqonlar orasidagi farq juda kamaygan edi. Shaharlarda knyaz hokimiyati vakillari, savdogarlar va hunarmandlar yashardi.

Davlat tuzumi. Moskva davlati ilk feodal monarxiyasi bo'lib qolaverdi. Dastlab syuzerenitet-vassallitet munosabatlari mavjud edi, Keyinchalik markaz va joylar o'rtasidagi munosabatlar immunitet yorliqlariga va shartnomalarga asoslanardi. Udel knyazlari buyuk knyazlardan xizmatlar evaziga yorliqlar olib unga bo'ysunardi.

Davlat boshlig'i buyuk knyaz hisoblangan. U katta huquqlarga ega bo'lib, qonunlar chiqarar, davlat boshqaruviga rahbarlik qilar, sud vakolatlariga ega edi. Uning hokimiyati vaqt o'tishi bilan kuchayib bordi. Ayniqsa, Oltin O'rda qulagandan so'ng buyuk knyaz butun Rusning hukmdorga aylandi. Ivan III va uning vorisi o'zlariga podsho devonini olishga harakat qilgan.

Davlatning muhim organi Boyarlar dumasini hisoblangan. U Qadimgi Rusdagi Kengashdan o'sib chiqqan. Boyarlar dumasining vakolatlari buyuk Knyaz vakolatlariga mos tushgan. Lekin bu holat hеч qacda rasmiylashtirilmagan edi. Buyuk knyaz Boyarlar dumasini bilan hisoblashishi shart emas edi. Biroq, uning barcha qarorlari boyarlar tomonidan ma'qullanmasa, hayotga tadbiq qilinmasdi. Vaqt o'tishi bilan buyuk knyaz Boyarlar dumasini o'ziga bo'ysundirdi.

Feodallar s'ezdlari ham xuddi ilgariidek chaqirilib turardi. Ilgarigi saroy-votchina boshqaruvi o'rniga asta-sekin yangi prikaz (mahkama) boshqaruvi vujudga keladi. Avvalo saroy-votchina boshqaruvi murakkablashtirilib, saroy chinlari doimiy xizmatga aylantirildi. XV asrning II yarmidan mahkama tizimi kelib chiqib boshlab, XVI asrning II yarmida rasmiylashtirildi. Shu vaqtdan boshlab "prikaz" atamasi ham o'rnatildi.

Birinchi mahkama katta saroy prikazi va xazina prikazi edi. Ot-ulov xizmati maxsus prikazga aylanib, faqat knyazlarning shaxsiy xizmatlarini emas, dvoryanlar otliq qo'shinlarining rivojlanishiga ham xizmat qiladigan bo'ldi. XVI asrning boshida Razryad prikazi tashkil topib, xizmatchi kishilarni, ularning chinlari va mansablarini hisobga olish bilan shug'ullandi.

Rus davlati uezdlarga bo‘linib, ular stanlarga, stanlar volostlarga bo‘lindi. Biroq xali bir xildagi ma'muriy-hududiy birlik to‘liq ishlab chiqilmagandi. Ba'zi joylarda yerliklar (udellar) ham saqlanib qolgandi. Harbiy okruglar, gublar, sud okruglari ham saqlanib qoldi.

Yuz yildan ortiq davom etgan bu davrda Qozon, Astraxan va Sibir xonliklari tugatilib, ularning hududi-quyi va o‘rta Povolje, shuningdek, Sibir Rossiya tarkibiga qo‘shib olindi. 1654-yilda esa chap qirg‘oq Ukraina Rossiyaga qaytadan qo‘shib olindi.

Dehqonlar va xoloplarning ekspluatatsiya qilishning kuchayishi Ivan Bolotnikov boshchiligidagi urushni keltirib chiqardi. Livoniya urushi va oprichnina mamlakatga katta talofat keltirdi. Ayniqsa polyak-shved intervensiyasi ahvoli yanada murakkablashtirdi.

Chet el bosqinchilarining haydab yuborilishi natijasida xo‘jalik ko‘tarila boshladi. Biroq iqtisodiy qiyinchiliklar uzoq saqlanib turdi.

XVI asrning oxirlaridan dehqonlarni krepostnoylashtirish borasida hal qiluvchi qadam qo‘yildi. Maxsus farmon bilan “taqiqlangan yillar” joriy qilindi. Bu davrda dehqonlarning o‘z yerlaridan ketishi taqiqlandi. 1597 yil oxirida esa “tayin yillar” belgilash to‘g‘risida farmon chiqarildi. Unga binoan o‘z pomeschchigidan qochib ketgan va ro‘yxat daftariga kiritilgan dehqonlarni qidirib topishning 5 yillik muddati o‘rnatildi va bu tartib 1649 yilgacha saqlanib qoldi. Bu holat boyarlarga - yirik votchinniklarga dehqonlarni o‘z tomonlariga og‘dirish imkoniyatini berardi. 1649-yilgi Sobor qonunlari “tayin yillar”ni bekor qilib, dehqonlarning krepostnoylashtirilishini batamom oxiriga yetkazdi. Endilikda dehqonlarni qidirib topish muddatsiz bo‘lib qoldi⁶.

Bu davrda hukmron tabaqalar ichida kuchli ziddiyatlar bo‘lib turdi. Monarxlar va ularning tarafdorlari bilan boyarlar o‘rtasida qattiq kurash ketardi. Boyarlar davlatning markazlashtirilishiga qarshi kurashdilar. Monarxlar boyarlarga qarshi kurashda dvoryanlarga va shaharliklarning yuqori qismiga tayandilar.

⁶ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент., 2002. –Б. 68.

Tabaqa-vakillik monarxiyasi markazlashgan davlatni mustahkamlash uchun kurash natijasida vujudga kelgan edi.

Chet el bosqinchilari haydab yuborilganidan so'ng mamlakat ham iqtisodiy, ham siyosiy mustahkamlana boshladi. Yangi podshoni saylagan 1613-yilgi Zemskiy (Umumdavlat) soboridan boshlab Rossiya davlati asta-sekin mustahkamlana boshladi. XVII asrning o'rtalariga kelib u yanada qudratli va kuchli bo'lib qoldi.

XVI asr o'rtasida Rossiyada ilk feodal monarxiyasi o'rniga tabaqa-vakillik monarxiyasi keldi. Tabaqa-vakillik monarxiyasining kelib chiqishiga sabab, samoderjavie o'rnatishga harakat qilgan, lekin hokimiyatni Boyarlar dumasini bilan bo'lib olishga majbur bo'lgan monarx hokimiyatining nisbatan kuchsizligi bo'ldi. Chorizmning Boyarlar dumasiga qarshi o'laroq, davlat boshqaruviga dvoryanlarni va shaharliklarning yuqori qismini jalb etish zaruriyati paydo bo'ldi.

Podsho Ivan IV boyarlarga qarshi kurash olib borib, Boyarlar dumasiga ishonmay, ko'proq "Yaqin дума"ga tayandi. "Yaqin дума"ga podshoga eng yaqin kishilar kiritildi. Podsho asosan shular bilan maslahatlashardi. Bu vaqtda Boyarlar dumasining ham tarkibi ancha o'zgardi. Uning ba'zi a'zolari - eski boyarlar qatl etildi yoki haydaldi. Ularning o'rniga Dumaga podshoning qarindoshlari va uncha taniqli bo'lmagan dvoryanlar, dyaklar (qadimgi Rusda knyaz kotibi, keyinroq - amaldor) kiritildi. Oprichnina terrori ham Дума roliga ta'sir etdi. O'sha vaqtda podshoga va uning oprichniklariga qarshi chiqish juda xavfli edi.

Ivan IV ning samoderjavie - mutlaq monarxiya o'rnatishga urinishi amalga oshmay qoldi. Bunga Boyarlar dumasini xalaqit berdi. Lekin har qalay u Boyarlar dumasining rozilgisiz boyarlarni sud qilish va qatl etish huquqini qo'lga kiritib oldi. Xalq harakatining o'sishidan qo'rqqan Boyarlar dumasini buni tan olishga majbur bo'lgan edi.

Oprichnina joriy qilingandan keyin davlat tuzumida vaqtincha ba'zi o'zgarishlar yuz berdi. Hokimiyat va boshqaruvning ikki tizimi tashkil etildi. Zemshchinada hamma narsa ilgorigidek qoldi, ya'ni Boyarlar dumasini davlat hokimiyatining oliy organi bo'lib qolaverdi. U hokimiyatni podsho bilan bo'lib

olgan edi. Oprichninada esa podsho amalda cheklanmagan hokimiyatga ega edi. Bu yerda davlat organlarining maxsus tizimi: oprichnina dumas, maxsus oprichnina prikazlari (mahkamalari), oprichnina qo'shini, oprichnina xazinasini tashkil etildi. Oprichnina dumasini Boyarlar dumasini nazorat qilib, uning huquqlarini ancha chekladi.

Biroq, davlat to'ntarishiga harakat amalga oshmay qoldi. Terror shunga olib keldiki, nafaqat muxolifatchi boyarlar, balki ko'pgina dvoryanlar ham qatl etildi. Masalan, oprichnina tashabbuskorlaridan biri Basmanov ham davlatga xiyonat uchun qatl etildi.

Ammo oprichnina terrori boyarlar aristokratiyasining muxolifatini tugata olmadi. Ruhoniylar ham terrorga qarshi chiqdilar. Mitropolit Filipp xalq oldida ochiqdan-ochiq oprichninaning bekor qilinishini talab qildi. Podsho Cherkov sobori orqali uni o'limga mahkum etish haqida qaror chiqarilishiga erishadi. Keyin Ivan IV bu jazoni umrbod monastir turmasi bilan almashtirgan edi. Shu bilan birga podsho oprichninani bekor qilishga majbur bo'ldi. Chunki endilikda barcha hukmron tabaqalar - boyarlar, ruhoniylar, dvoryanlar bundan norozi bo'la boshlagan edilar.

Oprichnina shunga olib keldiki, u dastlab boyarlar aristokratiyasini kuchsizlantirdi va podsho hokimiyatini mustahkamladi. Lekin, ayni vaqtda oprichnina terrorm ishlab chiqaruvchi kuchlarni juda izdan chiqardi. Oprichnina dvoryanlarni siyosiy yuksaltirdi. Biroq, Boyarlar dumasining davlat hokimiyatining oliy organi sifatidagi ahamiyatini tugata olmadi.

Rossiyada mutlaq yakka hokimlikning rivojlanish bosqichlari haqida olimlar o'rtasida turlicha fikrlar mavjud. Ba'zilar Rossiyada mutlaq yakka hokimlik podsho o'zini hokimi mutlaq (samoderjets) deb e'lon qilishi bilan tashkil topgan deb ko'rsatishsa, boshqalar esa buni Ivan Grozniyning nomi bilan bog'laydi. Shuningdek, ayrim olimlar Romanovning hokimiyat tepasiga kelishidan Rossiyada absolyut monarxiya boshlangan deb e'tirof etadilar. Yana bir guruh olimlar Rossiyada absolyut monarxiya 1649-yilgi Sobor qonunlari bilan o'rnatilgan,

deydilar. Va nihoyat, bir guruh olimlar XVIII asr boshlarida Pyotr I ning islohotlaridan so'ng absolyut monarxiya tashkil topgan deb ko'rsatishadi.

Biroq, ko'pchilik olimlar Rossiyada absolyut monarxiya umuman XVII asrning II yarmida kelib chiqqan deb bizningcha, to'g'ri ko'rsatishadi. Chunki shu vaqtdan boshlab tabaqa-vakillik institutlari tugaydi va monarx hokimiyati haqiqatdan ham cheklanmaydigan bo'lib qoladi.

Fanda absolyut monarxiyaning mohiyati haqida ham tortishuvlar mavjud. Ba'zilar absolyutizm boshqa samoderjavie boshqa deb ko'rsatishadi. Samoderjavie deganda monarxning tashqi mustaqilligini, masalan, Oltin O'rdadan uning suverenligini tushunishadi, absolyutizm deganda esa monarxning ichki to'la hokimiyatga ega ekanligini ko'rsatishadi. Ana shu yerda V.I.Lenin fikrlari to'g'riligini aytib o'tish kerak. U: "absolyutizm", samoderjavie, "cheklanmagan monarxiya" iboralari sinonim so'zlardir", deb ko'rsatgan edi. Rossiyada absolyut monarxiyaning tashkil topishining sabablari quyidagilardan iborat edi: birinchidan, dehqonlarning batamom krepostnoylashtirilishi, ularning hukmron tabaqalarga qarshi bosh ko'tarib chiqishlari, jumladan Stepan Razin boshchiligidagi qo'zg'olon, shaharliklar qo'zg'oloni, shuningdek, Pyotr I davridagi xalq harakatlari hukmron tabaqalarni cho'chitib qo'ydi va ular bu harakatlarni bostirib tura oladigan kuchli, cheklanmagan podsho hokimiyatiga ehtiyoj sezib qolgan edi; ikkinchidan, Rossiyaga qo'shni davlatlar (Recha Posiolita, Shvetsiya, Turkiya va boshqalar) tomonidan doimiy harbiy tahdidning mavjudligi absolyut monarxiyaning tashkil topishini tezlashtiruvchi omil bo'ldi.

Umuman Rossiyada absolyutizmning vujudga kelishi qonuniyati yevropadagi singari sanoat va savdoning rivojlanishi, burjua munosabatlarining tug'ilishi, sinfiy ziddiyatlar va sinfiy kurashning o'sishi, doimiy qo'shinning, politsiyaning tashkil etilishi, byurokratik apparatning o'sishi bo'ldi.

Biroq Rossiya absolyutizmining o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud edi. Bular Rossiyaning iqtisodiy qo'loqligidan va unda krepostnoylik munosabatlarining hukmronligidan kelib chiqqan. Bu yerda burjua munosabatlari kuchsiz rivojlanishi natijasida dvoryanlar bilan shaharliklar o'rtasida tengsizlik mavjud edi.

Shaharliklarning burjua sinflariga aylanishiga hali ancha vaqt bor edi. Bu jarayon endigina boshlangandi. Shuningdek, rus samoderjaviyesi krepostnoylik samoderjaviyasi bo'ldi. Shuni hisobga olish kerakki, XVII asrdagi samoderjavie hali to'la ma'nodagi samoderjavie emas edi, u hali tabaqa-vakillik monarxiyasi qoldiqlaridan xalos bo'lmagandi. Cherkovning ahamiyati ham yuqori edi. Absolyu-tizmning batamom o'rnatilishi va shakllanishi XVIII asrning I choragi - Pyotr I davriga to'g'ri keladi⁷.

Ma'lumki, oxirgi Zemstvo Sobori 1653 yilda to'plangan. Bundan keyin podsho faqat ayrim tabaqalarning vakillari bilan yig'ilishlar o'tkazib turgan. Boyarlar dumasini XVII asrning II yarmida ham hali mavjud edi, lekin juda ahamiyatsiz bo'lib qolgan edi va Pyotr islohotlarining eng boshidayoq tugatilgandi. Mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari - guba va zemstvo organlari ham tugatilgan. Cherkovning mavqeyi tushirilgan. Pyotr I patriarxlikni tugatdi. XVII asrning oxiridayoq monarx amalda cheklanmagan hokimiyatga ega bo'ldi.

XVIII asrda Rossiya boshqarish shakliga ko'ra, mutlaq monarxiya (samoderjavie) davlati bo'lib qolgan edi. Bunda oliy hokimiyat butunlay va bo'linmasdan podshoga tegishli bo'lgan⁸. Lekin bu jarayon birdaniga yuz bermadi. XVII asrning II yarmida hali Boyarlar dumasini mavjud bo'lsa ham, lekin ilgari ahamiyatini yo'qotgan edi. Boshqaruvda ilgariidek nasliy boyarlar muhim rol o'ynardi, joylarda dvoryanlarning o'zini o'zi boshqarish organlari saqlanib qolgandi, cherkov davlatga to'liq bo'ysundirilmagan edi. XVIII asrning birinchi yarmida Pyotr I davrida samoderjaviyening yanada rivojlanishi va mustahkamlanishi, tabaqa vakillik organlari qoldiqlarining tugatilishi sodir bo'ldi.

XVIII asr samoderjaviyasi Rossiya tarixida "ma'rifatli absolyutizm" nomini oldi. Chunki chor hukumati hokimiyatni qo'lda saqlab qolish maqsadida savdo va manufakturalarning rivojlanishini rag'batlantirdi, cherkov mulklarini davlat mulkiga aylantirdi, dunyoviy bilimlarni, fan va san'atning rivojlanishiga homiylik qildi.

⁷ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳукуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. –Б. 319

⁸ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.215

1.2. Oliy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati

Shimoliy urushdan keyin Rossiya qudratli davlat bo'lib qoldi. 1721 yilda Senat Pyotr I ni imperator va hokimi mutlaq deb e'lon qildi. Shu vaqtdan boshlab Rossiya imperiya deb yuritila boshladi. Imperator cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lib, qonun chiqarish, ijro etish huquqi faqat unga tegishli edi. Barcha davlat boshqaruvi unga bo'ysundi. Imperator sud hokimiyatining boshlig'i hisoblanib, sudlarning barcha qaror va hukmlari uning nomidan chiqarilardi. Oliy cherkov hokimiyati ham unga tegishli bo'lib qoldi. Imperator bu hokimiyatni maxsus ta'sis etilgan Sinod orqali amalga oshirardi. Rus provaslav cherkovi boshlig'i patriarx mansabi tugatildi. Pyotr I taxtga voris qilib xohlagan kishisini tanlashi mumkin edi.

Senat. 1711-yilda Pyotr I Prut yurishiga keta turib, davlatni boshqarish uchun o'z yaqinlaridan iborat Senatni tashkil etdi⁹. Pyotr I Prut yurishidan qaytgach, Senat doimiy hukumat organiga aylantirildi. Uning tarkibiga imperator tomonidan tayinlangan 9 ta senator va ober-sekretar kiritildi. 1718-yilda kollegiyalar tashkil etilishi bilan ularning prezidentlari ham Senat tarkibiga kiritildi. Keyin 1722-yilda uchta asosiy kollegiyalar: tashqi ishlar, harbiy va flot kollegiyalarining prezidentlaridan tashqari boshqa kollegiyalarning prezidentlari Senat tarkibidan chiqarildi. Shu vaqtdan boshlab Senat kollegiya faoliyati ustidan ham nazorat qilib turadigan bo'ldi.

Senat, avvalo, qonun tashabbuskorlik funksiyasiga ega edi. Bunga ko'ra, u qonun chiqarish tashabbusi, qonun loyihasini ishlab chiqish, uni muhokama qilish va e'lon qilish vakolatlariga ega bo'ldi. Senatning qonunchilik sohasidagi huquqini podsho belgilardi.

Senat oliy davlat boshqaruv organi hisoblangan. U dastlab mahkamalar, so'ngra kollegiyalar faoliyati ustidan nazorat qilib turgan. Senat, shuningdek, davlat jinoyatlari va mansabdor shaxslarning jinoyatlari haqidagi ishlar bo'yicha oliy sud organi edi. U apellyasion sud vazifasini ham bajarardi. Senatning qarori

⁹ Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. (Янги давр. 1-қисм. XVI-XVIII асрлар). –Тошкент.: О'zbekiston NMIU, 2013. – Б.

ustidan shikoyat qilish mumkin emas edi. Uning qarori faqat podsho tomonidan bekor qilinishi mumkin edi. Senat devonxonasiga ober-sekretar boshchilik qilardi.

1711-yilda nazorat funksiyasini amalga oshirish uchun ober-fiskal mansabi, 1723-yildan esa bosh-fiskal mansabi ta'sis etildi¹⁰. Unga kollegiyalardagi, provinsiyalardagi va shaharlardagi fiskallar bo'ysundirilgan. Fiskallarning funksiyasiga mansabdor shaxslarning suiiste'molliklarini yashirinchalik aniqlash, davlat xazinasini manfaatlarini himoya qilish, jinoyatchilik bilan kurash olib borish kabilar kirardi. Biroq tez orada fiskallarning o'zi suiiste'molliklarga, poraxo'rlikka berilib ketadilar. Shu sababli Pyotr I ning vorislari fiskallik institutini tugatadilar.

1722-yilda prokuratura tashkil etildi. Unga bosh prokuror va uning yordamchisi - ober prokuror boshchilik qilardi. Ularga kollegiyalardagi va dvoryanlarning provinsial sudlaridagi prokurorlar bo'ysundirildi.

Prokuratura fiskallardan farq qilib, (barcha davlat muassasalari faoliyati ustidan) ochiq nazorat olib borgan. Bosh prokuror imperatorga bo'ysungan. U podsho yo'qligida Senatga raislik qilar, Senatda yuritiladigan masalalar tartibini belgilar, Senatning noto'g'ri qarori ustidan podshoga protest berish huquqiga ega bo'lib, podshoga Senat faoliyati haqida doklad qilar, podsho farmoyishlarini Senatga e'lon qilar, qonunlarning bajarilishini kuzatib turar edi.

1720-yilda Senat huzurida bosh-reketmeystr mansabi ta'sis etildi. U kollegiya va boshqa markaziy muassasalarning noto'g'ri qarorlari va sansalorliklari ustidan shikoyatlarni qabul qilar va ko'rib chiqardi. Bu haqdagi ishlar podshoga ma'lum qilinar va shundan so'ng ular bo'yicha oxirgi qaror chiqarilardi. Bosh-reketmeystrlik mansabi 1763-yilda Senatning qayta tashkil etilishi bilan tugatildi.

Bundan tashqari, Senatga bevosita geroldmeystr-dvoryanlar tabaqasi ishlarini yurituvchi mansabdor shaxs ham bo'ysungan. U dvoryanlarni hisobga olish, ularning xizmat o'tashini hisobga olish, davlat mansablariga tayinlanishini hisobga olish va hokazo ishlar bilan shug'ullangan.

¹⁰ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент., 2002. –Б.49.

1731-yilda Senat huzurida Yashirin qidiruv ishlari devonxonasi tuziladi. U davlat jinoyatlarini tergov qilardi. 1762-yilda bu organ tugatilgan, lekin tez orada Senatning yashirin maxfiy ekspeditsiyasi ta'sis etilib, u muhim siyosiy jinoyatlarni, jumladan, Pugachyov, Radishchev va boshqalarning ishlarini tergov qilish bilan shug'ullangan.

Pyotrning o'limidan keyin Senatning roli pasaydi. Senat rasman oliy hukumat organi bo'lsa ham, amalda Oliy maxfiy kengash va boshqa imperatorlik kengashlariga va kabinetlariga bo'ysunardi. Qator kollegiyalar (harbiy, flot va tashqi ishlar kollegiyalari) Senatga bo'ysunishdan chiqqan, boshqa kollegiyalar unga juda kam darajada bo'ysunardi. Yashirin qidiruv ishlari devonxonasi Senatga bo'ysunmagan. Senat faqat oliy sud organi funksiyasini to'liq saqlab qoldi. Ayniqsa Pavel I davrida u sof sud organi bo'lib qolgan edi,

Oliy maxfiy kengash. Bu davlat organi 1726-yilda Pyotrning tul xotini yekaterina I tomonidan ta'sis etildi. Uning tarkibiga imperatorning 7 ta eng yaqin kishilari kiritildi. Kengash juda muhim ichki va tashqi siyosat masalalarini hal qilardi. Hatto imperator barcha muhim qonunlarni Oliy maxfiy kengash roziligi bilan chiqarishi lozim edi. Bu Kengashga Senat va Sinod ham bo'ysungan. Bosh prokuror mansabi tugatilgan.

Pyotr II o'lganidan keyin (1730-yil) Oliy yashirin kengash taxtga Pyotr I ning jiyani Anna Ivanovnani taklif qiladi¹¹. Lekin uning oldiga qator shartlar qo'yiladi. Bular: a) kengash ruxsatisiz erga tegmaslik; b) o'ziga voris tayinlamaslik; v) polkovnikdan yuqori mansablarni tayinlamaslik; g) mamlakatni kengash roziligi bilan boshqarish; d) gvardiya va qo'shinlarning kengash qaramog'ida bo'lishi lozimligi kabilar edi. Agar ushbu shartlar bajarilmasa, Anna Ivanovnaning taxtdan mahrum etilishi mumkinligi ko'rsatilgan edi. Anna Ivanovna bu shartlarga rozi bo'ladi va imzo chekadi. Lekin shlyaxtaning talabi bilan Anna Ivanovna bu talabnomani yo'q qiladi va 1730-yilda Rossiyada samoderjaviyeni qayta tiklash haqida Manifest chiqaradi. 1731-yilda Anna Ivanovna uch ta vazirdan iborat Vazirlar Kabineti ta'sis etadi. Lekin 10 yil o'tgach, uni yelizaveta Pyetrovna

¹¹ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. –Б. 286.

tugatadi va Senatning ilgarigi ahamiyatini tiklaydi. yelizaveta Pyotrovna 1756-yilda maslahatchi organ - Yuqori saroy konferensiyasi ta'sis etib, unga tashqi siyosat va qurolli kuchlarni tashkil etish masalalari bilan shug'ullanishni topshiradi. Undan keyin ham imperatorlar huzurida turli maslahatchi organlar tashkil etilgan, lekin ular mustaqil bo'lmagan.

Kollegiyalar. Pyotr mahkama tizimini tugatib, uning o'rniga kollegiyalar ta'sis etgan. O'sha vaqtda hammasi bo'lib 12 ta kollegiya mavjud edi¹². Ulardan uchta: harbiy, flot va tashqi ishlar kollegiyalari asosiylari edi.

Uchta kollegiya moliyaviy kollegiyalar bo'lgan: 1) kamer-kollegiya davlat daromadlari bilan shug'ullangan; 2) shtatskontor-kollegiya davlat harajatlarini hal qilgan; 3) revizion-kollegiya davlat mablag'larini harajat qilish va daromadlarini kelib tushishi ustidan nazorat qilgan.

Uchta kollegiya savdo-sanoat kollegiyalari hisoblangan: 1) berg-kollegmya tog' va metallurgiya sanoatini yuritgan; 2) manufaktur-kollegiya yirik sanoatga rahbarlik qilgan; 3) kommers-kollegiya savdo masalalari bilan (ko'proq tashqi savdo bilan) shug'ullangan.

Yuqoridagilardan tashqari quyidagi kollegiyalar ham muhim o'rin tutgan: 1) yustits kollegiya - sud boshqaruvining oliy organi, muhim ishlar bo'yicha birinchi instansiya, provinsial sudlar uchun apellyasion instansiya hisoblangan; 2) votchina kollegiyasi - dvoryanlarning yer egaligi bilan bog'liq masala-larni yuritgan, shuningdek dvoryanlarning yer bo'yicha nizolarini hal qilgan; 3) diniy ishlar kollegiyasi - keyinchalik Sinod.

Bosh magistrat - shaharlarni boshqarib, kollegiya huquqlariga ega bo'lgan. Sinod kollegiyalar ichida muhim o'rin tutgan. Kollegiyalar mahkamalardan farq qilib, bu yerda davlat boshqaruv masalalari aniq taqsimlab qo'yilgan edi. Bundan tashqari, kollegiyalar yagona tizimga ega edi. Ularning har birini prezidenti, vitse-prezidenti, to'rttadan maslahatchisi, to'rttadan asessori hamda devonxonasi mavjud edi. Bular har kuni yig'ilib turardi. Barcha qarorlar ovozga qo'yilib, ko'pchilik ovoz bilan hal qilinardi (mahkamalarda esa yakka boshliq hal qilardi).

¹² Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. 2-нашри. – Тошкент.: Академия, 2002. –Б. 89.

Lekin absolyutizm davridagi bu kollegiallik juda rasmiy xarakterga ega zdi, xolos. Kollegiyalarda prezidentlarning gapi gap edi. Har bir kollegiyada fiskal, keyinroq esa prokuror bo'lib, u kollegiya faoliyatini nazorat qilardi. Kollegiyalar devonxonasi: kotib, notarius, tarjimon, aktua-rius, nusxa ko'chiruvchilar, registratorlar va ish yurituvchilardan iborat bo'lgan.

Mahalliy boshqaruv organlari. Mahalliy boshqaruv sohasida islohotlar 1702-yilda boshlangan. Pyotr I uezdlardagi guba o'zini o'zi boshqarishni tugatib, uning funksiyalarini voevodaga beradi. Har bir uezdda voevodalar huzurida 2-4 tadan dvoryanlardan iborat dvoryanlar kengashi tashkil etiladi.

Voevodalar uezdlarni dvoryanlar kengashi bilan birga boshqarishi kerak edi. Hukmron sinflarning hokimiyatini mustahkamlash va dehqonlarning harakatiga qarshi samarali kurashish maqsadida Pyotr I 1708 -yilda 8 ta guberniya tashkil etadi¹³. Guberniyalar provinsiyalarga bo'lingan. Guberniyalar tepasida gubernatorlar turardi. Ularni podsho tayinlardi. Gubernatorlar guberniyalarni boshqarganlar, qurolli kuchlarga qo'mondonlik qilganlar, sud hokimiyatiga ega bo'lganlar. Gubernatorlarning yordamchilari vitse-gubernatorlar edi. Gubernatorlar huzurida 8-12 kishidan iborat landrat kengashlari ham mavjud edi. Landrat kengashlari dvoryanlar tomonidan saylanardi.

Provinsiyalar voyevodalar tomonidan boshqarilgan. Ularning yordamchilari bo'lgan. Uezdlar tepasida zemstvo komissarlari turib, ular saylab qo'yilardi. yekaterina II mahalliy boshqaruvda islohotlar qilib, 1775-yilda guberniyalarni bosh-qarish uchun muassasa tashkil etdi. Provinsiyalar tugatilib, uezdlar soni, guberniyalar soni kamaytirildi. Har bir guberniyada guberniya boshqarmalari tashkil etildi. Har bir uezdda quyi zemstvo sudi tuzildi, U ma'muriy-politsiyachilik ishlarini yuritardi.

Shahar islohoti. Pyotr I shahar islohoti ham o'tkazdi. Bundan maqsad shaharlarda savdo va sanoatni rivojlantirish edi. Shu maqsadda savdogarlar huquqi kengaytirildi. 1699-yilda barcha shaharlarda burmistrlik yoki zemstvo

¹³ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. –Б. 287

mahkamalari ta'sis etildi. Ular o'lonlar, soliqlar yig'ish bilan shug'ullanar, shuningdek, sud funksiyalarini amalga oshirardilar.

Burmistrlik mahkamasiga burmistlar kirgan. Ular savdogarlardan, fabrikantlardan va boshqalardan saylanardi. Say-lovlar har yili o'tkazilardi. Burmistrlar o'z oralaridan har oyga prezidentlar - mahkama boshliqlarini saylardilar. Bur-mistrlik mahkamalari voevodalarga va mahkamalarga bo'ysunishdan ozod etildi. Ularga rahbarlik qilish uchun Moskvada Burmistrlik palatasi tashkil etiladi.

1720-yilda kollegiyalar tashkil qilinishi munosabati bilan Bosh magistrat ta'sis etiladi¹⁴. Burmistrlik palatasi tugatiladi. Burmistrlik mahkamalari o'rniga magistratlar tuziladi. Ular savdo va sanoatni rivojlantirish, maktablar tashkil etish haqida g'amxo'rlik qilganlar, moliyaviy faoliyat yuritganlar. Pyotr I o'limidan keyin Bosh magistrat tugatilib, shahar magistratlari mahalliy ma'muriyatga bo'ysundirildi.

Yekaterina II 1785-yilda shaharlarga huquq va imtiyozlar haqida yorliq chiqaradi¹⁵. Bunga ko'ra, shaharning har bir 6 ta razryadidan shahar yig'ini saylanadi. Shahar yig'ini esa Umumiy shahar dumasini, umumiy shahar dumasi - doimiy organ - 6 kishilik дума saylaydi.

Politsiya boshqaruv organlari. XVII-XVIII asrlarda voyevodalar, Moskvada esa - zemstvo ishlari mahkamasi politsiyachilik funksiyasini bajarardi, Guberniya islohotlaridan so'ng esa bu funktsiya gubernatorlar va komendantlar tomonidan amalga oshiriladi. 1718-yilda Petrburgda politsmeystrlar ishi bo'yicha bosh devonxona tashkil etildi. Uning tepasida bosh politsmeystr turardi. Keyinroq bunday muassasa Moskvada ham tuzilgan. XVIII asrning II yarmida yangi politsiya organlari tashkil topdi.

¹⁴ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент., 2002. –Б. 77

¹⁵ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.217.

II BOB. RUS DAVLATINI MA'MURIY BOSHQARUVI TIZIMIDA IJTIMOIY-IQTISODIY JARAYONLAR

2.1. XVI-XVIII asrlarda ma'muriy tizimdagi ijtimoiy o'zgarishlar

Bu davrda feodal munosabatlar juda taraqqiy etib, dehqonlarning krepostnoylashtirilishi oxiriga yetkazildi. Xo'jalikning barshchina tizimi rivojlandi. Dehqonlar barshchinadan tashqari qator boshqa majburiyatlarni ham o'tardilar.

Oprichnina sobiq udel knyazlarining iqtisodiy qudratini sindirdi, podshoning yer egaligi o'sdi, asta-sekin pomeste yer egaligining ahamiyati o'sib bordi.

XVII asrda manufaktura ishlab chiqarishi paydo bo'lib, rivojlana boshladi. Shaharlar o'sib, posad aholisining roli kuchayib bordi, savdo taraqqiy etdi.

Podsho eng birinchi yirik yer egasi hisoblanardi. Oprichnina podshoning iqtisodiy qudratini yanada oshirdi. Boyarlardan juda ko'p yerlar tortib olindi va dvoryanlarga pomeste tariqasida berila boshlandi. Sobiq udel knyazlari oprichninagacha yirik feodal edilar. Shuningdek mamlakatda yirik va o'rta boyarlar ham mavjud edi.

Oprichnina – Ivan IV tomonidan joriy etildi¹⁶. Bu “oprich”, “boshqa”, “alohida” so'zidan olingan bo'lib, alohida meros mulk degan ma'noni anglatadi. Davlat oprichnina va zemshchinadan iborat ikki qismga bo'lindi. Oprichninaga yirik boyarlarning votchinalari, Moskva janubidagi yerlar kiritildi. Markazlashtirishning dushmani bo'lgan sobiq knyazlar va boyarlar bu yerlardan haydalib, ularning mulklari pomeschchiklarga, oprichninadagi harbiy xizmat egalariga bo'lib berildi. Haydalgan boyarlarga zemshchinadan yer berilgan. Xoinlikda ayblangan boyarlarning mulki tortib olindi.

Dvoryanlar va boyar bolalari boshqarish ishlariga jalb etildi. Ko'pgina qora so'qachi va saroy yerlari ham dvoryanlar qo'lga o'tdi. Ivan IV dvoryanlarga tayanib, zemshchinadagi yer-lardan yangidan-yangi rayonlar tuzib oprichninaga o'tkazardi. Hukmron tabaqalar tarkibiga ruhoniylar ham kirardi. Cherkov katta yer mulkiga va boshqa ko'p boyliklarga egalik qilardi.

¹⁶ Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. 2-нашри. – Тошкент.: Академия, 2002. –Б. 112

Oprichnina yillarida oprichniklar deb atalgan dvoryanlar guruhi tashkil topdi. Podsho ular orqali boyarlarga va sobiq udel knyazlariga nisbatan oprichnina terrorini o'tkazdi. Oprichniklar yer olishda katta imtiyozlardan foydalanib, ya'ni ko'proq, yaxshiroq yerlar oldilar.

Dehqonlar ilgarigidek qora so'qachi (majburiyatli) va xususiy egalikdagi dehqonlarga bo'linadi. Livoniya urushi va oprichnina dehqon xo'jaliklarini vayron qildi. Dehqonlar o'z yerlarini, xo'jayinlarini tashlab, yaxshi yerlar izlab ommaviy qochib keta boshladilar. Buning oldini olish maqsadida krepostnoylik o'rnatildi.

Bu davrda xoloplik hali saqlanib qoldi. Tutqunlikka tushgan kishilar (kabalnme lyudi) deb ataluvchi qaram kishi-larning yangi toifasi rivojlandi. yeridan ajralgan erkin dehqonlar tutqunlikka tushardi. Bu maxsus yorliqlar bilan mustahkamlandi.

Tabaqa-vakillik monarxiyasi davrida shaharlar, hunarmandchilik, savdo o'sishda davom etdi. Shahar aholisining soni ancha ko'paydi, ular posadga biriktirib qo'yildi. Posadning yuqori qismini yirik savdogarlar tashkil etgan. Posadning asosiy ommasi mayda savdogarlar va hunarmandlar bo'lib, ular turli majburiyatlarni o'tardilar. Shaharda yana saroy, feodallarning qasrlari, monastirlar, albatta, xoloplar va dehqonlar ham mavjud edi.

Bu davrda tabaqalar yopiq, berk xarakter kasb eta boshladi. Ayniqsa past tabaqadagilarning yuqori tabaqaga kirishi deyarli mumkin bo'lmay qoldi. Pyotr I davrida tabaqa tuzumida eng yirik islohotlar o'tkazildi. Natijada butun aholi 4 tabaqa: shlyaxta (dvoryanlar), ruhoniylar, meshchanlar va dehqonlarga bo'lindi. Bular o'lpon to'laydiganlar va o'lpon to'lamaydiganlarga ajratilgan edi¹⁷.

Samoderjaviyani tashkil etish kuchli sinfiy kurash sharoitida yuz beradi. Bu hukmron sinflarning birlashib ommaga qarshi kurashini talab qilardi. Lekin feodallar uncha birlashmagandi va turli guruhlariga bo'linib ketgan (boyarlar, okolnichiyalar, duma boyarlari va hakoza) hamda turlicha huquq va imtiyozlarga ega edi.

¹⁷ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.218.

O'rta va mayda feodallar yirik feodallar bilan huquqlarini tenglashtirish uchun kurash olib borardilar. Dvoryanlar boyarlar singari chor hukumatidan yaxshi va mustahkam yerlarni, yuqori mansablarni olishni istar edilar. Bu hukmron sinflar ichidagi kurash ularni kuchsizlantirar va samoderjavie uchun to'g'ri kelmasdi. Bundan tashqari, boyarlar va okolnichiyalar ichida islohotlarga qarshi kayfiyatdagi reaksiya kishilar ham mavjud edi. Bular Pyotr I ning barcha feodallarni tenglashtirishga qaratilgan islohotlar o'tkazishga majbur qildi. Bu bilan u aristokratlar qarshiligini sindirib, o'rta va mayda feodallarni o'z tomoniga og'dirishni maqsad qilib oldi.

Pyotr I hukmron sinfni turli huquqlardan foydalanuvchi turli guruhlariga bo'linishini tugatdi. Uning o'rniga bitta tabaqa - shlyaxtani yoki dvoryanlikni tashkil etib, ularga bir xildagi huquq va majburiyatlar o'rnatdi. Bu bilan u hukmron sinflarni jipslashtirdi, ichki sinfiy kurashni kuchsizlantirdi. XVIII asrning II yarmidan shlyaxtachilik degan nom dvoryanlik degan yangi nom bilan almashtirildi¹⁸.

Bu davrda dvoryanlarning huquqiy holatini belgilovchi qonun hujjatlari: 1714-yilgi "Yagona vorislik haqida"gi Farmon; 1722-yilgi "Rutbalar jadvali"; 1762 yilgi "Butun Rossiya dvoryanlariga erkinliklar berish haqida"gi Manifest; 1785 yilgi yekaterina II ning dvoryanlarga in'om yorlig'i ("Rossiya olijanob dvoryanlarining erkinliklari va imtiyozlari huquqi yorlig'i")dan iborat edi.

Farmonlar davlat faoliyatining eng muhim va juda xilma-xil tomonlariga taalluqli edi. Masalan, 1714-yil 18-martdagi "Yagona vorislik haqida"gi farmon, 1722-yilgi "Rutbalar jadvali", 1723-yil 5-noyabrdagi "Sud shakli haqida"gi farmon bilan tartibga solingan ijtimoiy munosabatlarning xilma-xilligi yuqoridagi fikrimizning dalilidir.

Reglamentlar davlat boshqaruv organlarining tashkil etilishi tartibi va faoliyat tartibini belgilovchi hujjatlardir. Bularga, masalan, 1720-yil 29-fevraldagi

¹⁸ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. – Б.288

kollegiyalarning bosh reglamenti, 1721-yil 16- yanvardagi Bosh magistratga reglament, 1721-yil 29-yanvardagi Diniy reglament misol bo‘la oladi.

Ustavlar davlat faoliyatining ma'lum sohaga taalluqli huquq normalarini birlashtiruvchi qonunlar to‘plamidir. 1729-yilgi Veksellar haqidagi ustav, 1781-yilgi Savdo haqidagi ustav, 1782-yilgi Axloq-odob ustavi ana shunday qonunlar to‘plamlari jumlasiga kiradi. 1716-yilgi Harbiy ustav armiya faoliyatini tartibga soluvchi normalardan iborat edi¹⁹.

Harbiy ustav mutlaq davlatchilik, armiyaning tashkil etilishi manfaatlariga javob beruvchi o‘ziga xos mustaqil kodeks edi. Uni tuzishda ko‘pgina g‘arbiy yevropa mamlakatlarining harbiy qonunchiligi borasidagi ijobiy tajribasi hisobga olingan edi.

1720-yilda Dengiz ustavi chiqariladi. U o‘z mazmuni bo‘yicha Harbiy ustavga o‘xshash bo‘lib, faqat flotda xizmat qilishga taalluqli edi. Uning “Jarimalar haqida”gi bo‘limi jinoyat huquqi normalariga bag‘ishlanib, deyarli to‘liq Harbiy artikullardan o‘zlashtirib olingan edi.

Imperatorlar alohida, tantanali va muhim hollarda migafestlar chiqarishgan. 1762-yilgi “Butun Rossiya dvoryanlariga erkinliklar va ozodliklar berish haqida”gi Manifest shular jumlasidandir. 1715-yilda jinoyat kodeksi hisoblangan “Harbiy artikul” va protsessual kodeks hisoblangan “Protseslar va sud tortishuvlarining qisqacha bayoni” chiqarildi. Bu davrda, shuningdek, 1649-yilgi Sobor qonunlari ham amal qilishda davom etdi. XVIII asrda, xususan Pyotr I davrida ham bir necha marta yangi kodeks tuzishga harakat qilingan, lekin natijasiz chiqqan. yekaterina II yangi Qonunnoma loyihasini tuzish uchun komissiya tuzadi. Komissiyaga pomesliklarning dehqonlari va ruhoniylardan tashqari barcha tabaqalar kiritiladi. Lekin komissiya ishi davomida turli tabaqalar manfaatlaridagi qarama-qarshiliklar ochilib, oqibatda Qonunnoma loyihasi tuzilmay qoladi.

Rus haqiqati huquqning asosiy manbai bo‘lib qolaverdi. Odat huquqi ham harakatda edi. Markazlashtirish maqsadida ustav yorliqlari ham chiqarildi. Bu davrning eng muhim huquq yodgorligi 1497 yilgi Sudebnik (Qonunnoma) edi. U

¹⁹ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.219.

Rus davlatining yagona sud amaliyotini joriy qildi, yangi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soldi, mayda va o'rta feodallar - dvoryanlar va boyarlarning bolalarining maydonga chiqishini rasmiylashtirdi. Ayniqsa, u dehqonlarni yoppasiga krepostnoylashtirishni boshlab berdi. Chunki unda Yuriy kuni joriy qilingan edi. Rus haqiqati, Pskov sud yorlig'i, Moskva knyazlarining keyingi qonunlari Sudebnikning manbalari edi. Qonunnomada asosan jinoyat va jinoiy-huquqiy normalar mustahkamlangandi. U Rus haqiqatini bir qancha yangi normalar bilan boy-itdi. Lekin fuqarolik huquqi va ayniqsa majburiyat huquqi borasida uncha batafsil normalar belgilanmagandi. Shu sababli Rus haqiqatining ba'zi normalari Sudebnik bilan bir qatorda harakatda bo'ldi.

Bu davrning muhim huquqiy yodgorligi 1550-yilgi Sudebnik (Qonunnoma) edi. Tarixda u podsho Qonunnomasi degan nom olgan²⁰. U 1497- yilgi Qonunnomaning yangi nashri hisoblanib, 1497-yildan 1550-yilgacha davrdagi Rossiya qonunchiligida yuz bergan o'zgarishlarni aks ettirgan. Unda ko'p yangi normalar paydo bo'lgan. 1550-yilgi Qonunnoma namestniklarning huquqiy holatiga katta e'tibor bergan. Qonun hali boqimandalik tizimini bekor qilmagan bo'lsa-da, namestniklarning ba'zi huquqlarini cheklagan. Yangi qonun bo'yicha namestniklar birovga mulkiy zarar yetkazganliklari uchun javobgar bo'ladigan bo'ldilar. Ilgari bu yo'q edi. Namestniklar sudidan dvoryanlar va xizmatchi kishilar ozod qilindi. Biroq odam o'ldirish, bosqinchilik (qaroqchilik), o'g'rilik bo'yicha ular ilgarigidek namestniklar tomonidan sud qilinardi.

1550-yilgi Qonunnomada qaram kishilarning huquqiy holati tartibga solindi, tutqunlik yorliqlarini rasmiylashtirish tartibi o'rnatildi. Bunda qaram bo'lishi mumkin bo'lgan kishilarning yoshi, ijtimoiy ahvoli va boshqalar o'rnatildi.

1550-yilgi Qonunnomada belgilanishicha, undan keyingi barcha qonunlar unga kiritilishi kerak edi. Bu juda muhim qoida bo'ldi. Lekin amalda bunday qilinmadi. Yangi normalar Qonunnomaga kiritilmay, u bilan yonma-yon harakat qildi. Odatda yangi qonunlar qaysi mahkamaga taalluqli bo'lsa, o'sha mahkamaning kitobiga kiritilardi. Shu tariqa huquqning yana bir muhim manbai

²⁰ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент., 2002. –Б. 93.

mahkamalarning ustav va buyruq kitoblari vujudga keldi. Masalan, bizgacha yetib kelgan Qaroqchilik mah-kamasining kitobida jinoyat va protsessual huquqning muhim normalari o'z aksini topdi, jumladan, jazolash, yoppasiga tin-tuv o'tkazish haqida normalar belgilandi.

Bu davrning eng yirik qonunchilik yodgorligi 1649-yilgi Sobor qonunlari bo'ldi. Uning qabul qilinishiga bevosita turtki Moskva posad kmshmlarining 1648-yilgi qo'zg'oloni edi. Posad aholisi podshoga murojaat qilib, o'z holatlarining yaxshilanishini va siquvlardan himoya qilinishini so'raydi. Dvoryanlar ham boyarlardan himoya qilinishini so'rab podshoga murojaat etadi. Podsho posadliklar qo'zg'olonini bostiradi, lekin ular ahvolini biroz yaxshilashga majbur bo'ladi va yangi qonun – "Ulojeniya"²¹ ishlab chiqish haqida (1648 yil iyulda) buyruq beradi. Komissiya tuzilib, unga rais etib boyarin N. N. Odoevskiy tayinlanadi.

1648-yil sentyabrda Zemstvo Sobori ish boshlaydi. Unga boyarlar, ruhoniylar, dvoryanlar va savdogarlar kirgan edi. Dehqonlar va posadning majburiyatli qora kishilari unda ishtirok etmagandi. O'z tarkibi, yo'nalishi va vazifalari bo'yicha Zemstvo sobori feodal krepostnoylik xarakteriga ega edi. "Tuzuklar" loyihasi palatalarda muhokama qilinib, ba'zi o'zgarishlar bilan tasdiqlanadi va 1649-yil 29-yanvarda kuchga kiradi²².

"Sobor qonunlari"ning qabul qilinishiga zng asosiy sabab ichki ziddiyatlarning keskinlashishi bo'ldi. Podsho va hukmron tabaqalarning yuqori qismi posad aholisining qo'zg'olonidan cho'chib, xalq ommasini tinchlantirish maqsadida go'yo posad aholisining ahvolini yaxshilamoqchi bo'ldi. Xuddi shu maqsadda Sobor qonunlari qabul qilindi. Sobor qonunlari 25 ta bob, 967 ta moddadan iborat edi. Unda ilgari harakatda bo'lgan huquqiy normalar yuridik texnika jihatidan yuqori darajada tizimga solinadi. Bundan tashqari, asosan, dvoryanlar va qora so'qachi posadliklarning tazyiqi bilan qabul qilingan yangi normalar ham mavjud edi.

²¹ Қурбонғалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1991. –Б. 45.

²² Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. – Б.289

1649-yilgi Sobor qonunlarining qabul qilinishi ilgari qonunchilikka nisbatan olg'a tashlangan muhim qadam bo'ldi. Unda o'sha vaqtdagi ijtimoiy-siyosiy hayotning barcha tomonlari tartibga solingan edi. Shu bois 1649-yilgi Sobor qonunlarida huquqning qator sohalariga oid normalar o'z ifodasini topadi. Turli huquq sohaları ko'pincha bitta bobda birlashtirgan edi va xakozo.

Umuman Sobor qonunlari markazlashgan davlat boshqarmasi va podshoning samoderjaviye hokimiyatini mustahkamladi, siyosiy tarqoqlikning so'nggi sarqitlariga barham berdi, dehqonlarning krepostniklarga qaramligini batamom rasmiymiylashtirdi, posad kishilarning ahvolini biroz o'zgartirdi. Qonunlar krepostnoylik mazmunida bo'lib, dvoryanlar g'alabasini aks ettirardi. "Tayin yillar" bekor qilindi, qochoq dehqonlarni umr bo'yi qidirish mumkin bo'ldi. Dehqon va uning oilasigina emas, balki mol-mulki ham feodal mulki bo'lib, qoldi. Sobor qonunlari dehqonni yerga emas, balki "xo'jayiniga" mahkamlab, biriktirib qo'ydi. Qonunlar dvoryanlarga yer mulklarining votchina singari meros qilib qoldirish huquqini berdi ammo o'g'illarining otasi kabi xizmat qilishlari shart qilib qo'yildi, cherkov nazorat ostiga olindi. Shu maqsadda, Monastir mahkamasi ta'sis etildi.

Posad kishilarining ham ahvoli o'zgartirildi. "Oq joylar" yo'qotildi, podshoga topshirildi, posad jamoasiga qo'shilib majburiyat jalb qilinadigan bo'ldi. Podsho majburiyatlarini o'taydigan posad kishilarigagina savdo-sotiq bilan shug'ullanishga ijozat berildi. Ammo shahar kambag'allarinin ham battar yomonlashdi. Podsho majburiyatlaridan qochib qutulib bo'lmas edi, dehqon feodalga biriktirilgani kabi posad kishilari ham o'z jamoalariga biriktirib qo'yilgandi. Qonunlardan faqat posadning yuqori tabaqalari yutdi, xolos.

2.2. Rus davlati(XVI-XVIII asrlar)da ma'muriy boshqaruvining sud-huquq tizimi

Bu davrning asosiy huquq manbalarini davlat tomonidan farmonlar, reglamentlar, ustavlar, manifestlar shaklida chiqarilgan qonunlar tashkil etgan.

1497-yilgi Qonunnoma shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarga Rus haqiqatiga qaraganda kam o‘rin ajratdi. Qarz haqida faqat bitta moddada gapirilgan edi. Bunda qarzini to‘lay olmagan qarzdorning majburiyati haqida gapirilib, bunday norma Rus haqiqatida ham mavjud edi. Qonunnomada oldi-sotdi va shaxsiy ijara shartnomalari haqida ham eslab o‘tilgandi.

1497-yilgi Qonunnoma Rus haqiqatiga qaraganda zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarni ancha aniq ko‘rsatib beradi²³.

Meros huquqi - bunda kam o‘zgarishlar yuz berdi. Lekin Qonunnoma meros huquqida ancha umumiy va aniq normalar o‘rnatgan. O‘g‘illar qonuniy merosxo‘rlar hisoblangan, ular bo‘lmasa qizlar ham yer olishi mumkin edi. Agar qizlar bo‘lmasa, meros yaqin qarindoshlarga o‘tgan.

Bu davrda jinoyat huquqi ancha taraqqiy qildi. Bu 1497-yilgi Qonunnomaning chiqarilishi bilan bog‘liq edi. Unda jinoyatga ancha aniq tushuncha berildi. Davlat yoki hukmron sinfga tajovuz qiluvchi har qanday harakatlarga jinoyat deb tushunilgan. Jinoyat atamasini qo‘llab Qonunnoma Pskov sud yorlig‘idan farq qiladi. Unda “yomon ish” (плохое дело – yomon, yovuz ish) jinoyat deb tushunilgan.

Jinoyat sub'ekti borasida ham Qonunnoma Rus haqiqatidan ilgariladi. Xolopga endi jinoyatning sub'ekti sifatida qaraladigan bo‘ldi, ya'ni endilikda u o‘z harakati va jinoyati uchun mustaqil javob beradigan bo‘ldi. Qonunnoma Rus haqiqatiga ma'lum bo‘lmagan, Pskov sud yorlig‘ida faqat eslab o‘tilgan jinoyatlarning turlarini kiritdi, Masalan, davlat jinoyatlaridan “isyon” va “qo‘zg‘olon” degan tushunchalar paydo bo‘ldi. Isyon deganda asosan boyarlarning buyuk knyazlardan boshqa knyazlarga o‘tib ishlashi tushunilgan. Masalan, Tver yilnomasida eslatilishicha, 1485-yilda Tverdan Moskva buyuk knyaziga o‘tib ketgan knyazlar va boyarlarni isyonchilar (kramolniki) deb e‘lon qilingan²⁴. Davlatga qarshi jinoyatlar uchun o‘lim jazosi o‘rnatildi.

Qonun mulkiy jinoyatlarning rivojlangan tizimini nazarda tutadi. Bularga bosqinchilik (qaroqchilik, talonchilik), o‘g‘rilik, begona mulkni yo‘q qilish va

²³ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент., 2002. –Б.75

²⁴ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.220.

unga zarar yetkazish kabilar kirgan. Bular uchun qattiq jazolar berilgan. Qonunnoma shaxsga qarshi jinoyatlardan odam o'ldirish, harakat va so'z bilan haqorat qilish kabilarni ko'rsatadi.

Qonunnoma jazolarning maqsadi va tizimi borasida ham ancha o'zgarishlar yasadi. Ilgari xazina uchun muhim daromad sifatida vira (xun haqi, tovon) va sotishni ko'zda tutuvchi normalar ko'p bo'lgan bo'lsa, endi birinchi o'ringa boshqa manfaatlar chiqdi. Hukmron sinf ekspluatatsiya qilinuvchi ommaning qarshiligini bostirish uchun terroristik usullar qo'llay boshladi. Jazoning maqsadi sifatida qo'rqitish birinchi o'ringa chiqarildi. Agar ilgari mulkiy jazolar asosiy hisoblangan bo'lsa, endi u keyinga surib qo'yildi, Qonunnoma o'limga mahkum etish va savdo qatli deb atalgan yangi jazolarni joriy qildi va bular ko'p jinoyatlar uchun qo'llanildi. Qonun o'lim jazosi turlarini ko'zda tutmaydi. Tajribada o'lim jazosining ko'pgina turlari mavjud edi. Masalan, osish, kallasini kesish, suvga cho'ktirish va boshqalar. Savdo qatli shunday ediki, bunga ko'ra, ayblanuvchi savdo maydonida qamchi bilan savalangan, bu ko'pincha uning o'limiga olib kelgan. Sotish jazosi ham bo'lgan, lekin kam qo'llanilgan. Sudebnikda ozodlikdan mahrum qilish va tana a'zolariga shikast yetkazish (ko'zini o'yish, tilini kesish) kabi jazolar ham nazarda tutiladi.

Bu davrda tortishuvchilik jarayoni yanada rivojlandi va sud ish yuritishining yangi shakli - qidiruv paydo bo'ldi. Tortishuv jarayonida ish da'vo-garning arznoma deb ataluvchi shikoyati bilan boshlangan. Arznoma odatda og'zaki berilgan. Sud arznomani olgandan keyin javobgarni sudga olib kelish choralarini ko'rgan. Javobgarni kafil bo'lganlar sudga olib kelganlar. Javobgar sudga kelmasa muhokamasiz yutqazgan. Bunda da'vogarga "sudsiz yorliq" berilgan. Agar da'vogar sudga kelmasa ish tugatilgan.

Sud jarayonida tomonlarning shaxsan tan olishligi, guvohlarning ko'rsatmalari, sud dueli, hujjatlar (shartnomalar, rasmiy yorliqlar), qasam dalillar bo'lib hisoblangan. Tomonlar duelga chiqib, kim yutsa o'sha ishda ham yutgan, dueldan qochsa yutqazgan. Duel uchun odam yollash ham mumkin edi. Bu davrda qidiruv jarayoni paydo bo'lgan. Bunda sudning o'zi ish qo'zg'atgan, yuritgan va

o'z tashabbusi bilan uni tugatgan, Sudlanuvchi ko'proq jarayon ob'ekti bo'lib qolardi. Haqiqatni bilish uchun "qiynoqqa solish" asosiy vosita edi.

Sud poshlinalari ham o'rnatilgandi. Da'vogar da'vo summasining 6 foizini sudyaga - boyarga to'lashi lozim edi. Bundan tashqari dyakka ham alohida haq to'langan.

Qonunlarda feodallarning yerga egalik huquqlarini yanada mustahkamlash davom etdi. Feodal yer egaligining quyidagi uch asosiy turi mavjud edi²⁵.

1. Davlat mulki yoki bevosita podsho mulki. Bunga capoy yerlari, shuningdek, qora volostlarning yerlari kirdi. Qora volostlarning yerlarini podsho feodallarga xizmat evaziga taqsimlardi. Boyarlar va dvoryanlar yerga shartli egalik qilardilar. Ular davlatga, podshoga sidqidildan xizmat qilib turish sharti bilan yerga egalik qilishlari va undan foydalanishlari mumkin edi.

2. Votchina yer egaligi. Bu pomestedan farq qilib, uning egasi nafaqat unga egalik qilgan va undan foydalangan, balki uni tasarruf etishi ham mumkin edi. Votchinalar meros qilib qoldirilgan. Votchinalarning uchta asosiy ko'rinishi: a) nasliy avloddan-avlodga o'tib kelgan); b) xizmat evaziga olingan (in'om etilgan va boshqalar); v) sotib olingan votchinalar mavjud edi.

Qonunlarda nasliy votchinalarning soni kamaymasligi haqida g'amxo'rlik qilindi. Shu munosabat bilan nasliy votchinalarni sotib olish huquqi nazarda tutilgan. Agar feodal votchinani sotib yuborsa, uning qarindoshlari 40 yil ichida uni qayta sotib olish huquqiga ega bo'ldilar.

3. Pomeste yer egaligi. Bu xizmatlar o'tash, asosan harbiy xizmatlar evaziga berilgan. Pomeste miqdori xizmat o'taetgan shaxsning xizmat mavqyeiga bog'liq edi. Uni meros tariqasida o'tkazilishi mumkin emasdi. Feodallar undan faqat xizmat o'tab turgan davrda foydalanishlari mumkin edi.

Dastlab pomesteni ayirboshlash (almashtirish) taqiqlangan. Albatta, uni sotish ham mumkin emas edi. Biroq votchina va pomeste o'rtasidagi farq sekin-asta yo'qolib bordi. Garchi pomeste meros qilinishi mumkin bo'lmasa ham, o'g'il agar xiz-matga kirsa, uni olishi mumkin edi. Sobor qonunlari bo'yicha, agar

²⁵ Курбонгалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1991. –Б.42.

pomeshchik qariligi yoki kasalligi uchun xizmatni tark etsa, uning tul xotini va yosh bolalari “tirikchilik uchun” pomestedan bir qism olishlari mumkin edi. 1649 yilgi Sobor qonunlari pomestelarni votchinalarga almashtirishga ruxsat berdi. Bunday bitimlar quyidagi hollarda haqiqiy deb topilgan: birinchidan, tomonlar o‘zaro ayirboshlash yozuvini tuzishlari, ikkinchidan, ular bu yozuvni podsho nomiga iltimosnoma bilan birga Pomeste mahkamasiga topshirishlari lozim edi.

Bu davrda fuqarolik huquqining garov va topshiriq institutlari yanada rivojlandi. Qonunlar bo‘iicha agar qarzdor qarzini muddatida to‘lamasa, uning garovga qo‘ygan mulki garovga olgan kishiga o‘tardi. Bunda qarzning va garovga qo‘yilgan mulkning farqi hisobga olinmasdi. Ilgarigidek, oldi-sotdi, ayirboshlash, qarz, yuk tashish va boshqa shartnomalar keng tarqaldi.

Qonun shartnomalarni tuzish tartibini ko‘zda tutadi. Yirik summali shartnomalar maydonlarda maxsus amaldorlar tomonidan ikkitadan kam bo‘lmagan guvoh ishtirokida, kichikroq summali shartnomalar esa uy sharoitida tuzilardi. Qonun zarar yetkazishdan kelib chiqadigan majburiyatlarga e’tibor beradi. Meros ilgarigidek vasiyat bo‘yicha va qonuniy tartibda qoldirildi. Merosxo‘rlar meros qoldiruvchining qarzlari uchun javob berishlari lozim edi.

1497-yilgi Qonunnoma singari bu davrdagi qonunchilikda ham jinoyat deganda feodal jamiyat uchun xavfli bo‘lgan “yomon ishlar” tushunilgan. Jinoyatning umumiy tushunchasi hali ishlab chiqilmagan edi.

Sobor qonunlarida jinoyatning sinfiy mohiyati ancha aniq ifodalangan. Bir qancha jinoyatlar uchun jazolar belgilangan. Birinchi marta bu hujjatda harakatlarni qasddan, ehtiyotsizlikdan va tasodifan qilish mumkinligi bir-biridan ajratildi. Suiqasd uchun ham javobgarlik belgilandi. Bu birinchi navbatda davlatga qarshi jinoyatlarga taalluqli edi, albatta.

Birinchi marta Rossiya qonunchiligiga zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat tushunchalari kiritildi.

Ishtirokchilik instituti yanada rivojlantirildi, Qonun endi jinoyatning tashabbuschisini, ishtirokchisini, yordamchisini, yashiruvchisini ajratib ko‘rsatdi. Bular jinoyat huquqining umumiy qismiga oid yangi normalar edi.

Sobor qonunlari jinoyat huquqining maxsus qismiga oid juda ko'p normalar belgiladi. Jinoyatlarning bir qancha ko'rinishlari va turlarini o'rnatdi. Bunda feodal-krepostnoylik tuzumiga xavf soluvchi jinoyatlarga qarshi kurashga katta e'tibor berildi. Qonunlarda cherkovga qarshi jinoyatlar birinchi o'rinda turardi. Bularga Rossiya qonunchiligi tarixida birinchi marta maxsus bob ajratildi. Ikkinchi o'rinda albatta davlatga qarshi jinoyatlar turardi. Bular: davlatga xiyonat, podshoning hayoti va sog'lig'iga tajovuzlar va boshqalardir. Podsho saroyi tartiblarini buzish, qalbaki monetalar chiqarish, podsho muhrini qalbakilashtirish va boshqalar ham og'ir jinoyatlar hisoblanardi.

Harbiy, mulkiy, shaxsga qarshi jinoyatlar haqida qonunlarda alohida normalar belgilandi. Lekin qonunlarda jinoyat huquqining umumiy qismi maxsus qismidan ajratilmadi. Ularda muayyan jinoyatlarning tarkiblarini tavsiflashga asosiy e'tibor qaratildi.

1649-yilgi Sobor qonunlarida jazoning aniq maqsadi qo'rqitish edi. Ulim jazosi keng qo'llanildi²⁶. O'lim jazosining oddiy turlari: kallasini kesish, osish, suvga cho'ktirish; murakkab turlari: tiriklayin yerga ko'mish (bu erini qasddan o'ldirgan xotinga nisbatan qo'llanilgan), yoqib yuborish, tomog'iga eritilgan qalayi yoki qo'rg'oshin quyish, to'rtga bo'lib tashlash, charxpalakka tortib o'ldirish kabilar edi.

Tana a'zolariga shikast yetkazish va og'riq keltiruvchi jazolar: quloq, burun, qo'llarini kesish, qamchi yoki tayoq bi-lan urish kabilar qo'llanilgan. Endilikda qamoq va surgun jazolari ham vujudga kelgandi. Jarimalar kam qo'llaniladigan bo'ldi.

1649-yilgi Sobor qonunlarida odil sud lovni adolatli amalga oshirish lozim, deyilgandi. Albatta, bu quruq gap edi.

Fuqarolik jarayoni jinoiy jarayondan ajratib ko'rsatilmagandi. Biroq jarayonning ikki shakli - tortishuvchilik (sud) va tergov (qidiruv) ajratib ko'rsatilgan. Tergovning ahamiyati ortdi.

²⁶ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.221.

Bu vaqtga kelib pomeste va votchinani huquqii jihatdan tenglashtirish boʻiicha uzoq davom etgan jarayon nihoyasiga yetadi. 1714-yil 23-martda chaqirilgan “Harakatdagi va harakatsiz mulklarni meros qilib qoldirish tartibi haqida”gi (“Yagona vorislik haqida”gi) Farmon bilan dvoryanlarning yerga egalik huquqi ancha kengaytirildi, votchina va pomestelar uchun yagona huquqiy rejim oʻrnatildi. Votchina va pomestelar koʻchmas mulk deb atala boshlandi. Dvoryanlarning iqtisodiy mavqeini mustahkamlash maqsadida koʻchmas mulkni garovga qoʻyish va odatda sotish taqiqlandi. Uni faqat istisno tartibida “zarurat boʻyicha”, muhtojlikdan va yuqori poshlina toʻlash sharti bilan sotish mumkin edi. yer egaliklari boʻlinib ketishining oldini olish maqsadida koʻchmas mulk meros boʻyicha faqat oʻgʻillardan biriga oʻtkazilardi. Merosxoʻrlar 40 yil mobaynida koʻchmas mulkni qaytarib sotib olish huquqiga ega edilar.

1731-yilda dvoryanlarning talabi bilan “Yagona vorislik haqida”gi farmon bekor qilindi²⁷. Koʻchmas mulkka nisbatan cheklovlar ham bekor qilindi. Faqat bitta cheklov saqlanib qoldi. Bunga koʻra, urugʻning yer egaligi begona kishilarga vasiyat qilinishi mumkin emasdi.

Yerdan foydalanish huquqida qator cheklashlar joriy qilindi. 1719-yil 10-dekabrdagi Farmon boʻyicha xususiy mulkdorlarning yerlaridagi metallar va menerallarni qazib olish davlat imtiyoziga kirardi. Yer egasi uning yerida zavodlar qurishda imtiyozli huquqdan foydalangan yoki uning yeridan qazib olingan foydali qazilmalarning 1/32 qismini olgan.

Kemalar qurish uchun yaroqli boʻlgan daraxtlarning baʼzi navlari qoʻriqlanadi deb eʼlon qilindi. Yer egalari ularni oʻz yerlarida kesish huquqiga ega emasdilar. Zarang daraxtlarni, tilgʻochlarni, qayragʻochlarni, qaragʻaylarni kesishda aybdor boʻlgan shaxslardan jarima undirilgan, dublarni kesganlar esa oʻlimga mahkum etilgan.

Yekaterina II dvoryanlarning xohishini inobatga olib, mulkdan foydalanishdagi ushbu barcha cheklovlarni olib tash-ladi. Dvoryanlar yer osti

²⁷ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент, 2002. – Б. 79

boyliklariga ham, o'rmonlarga ham cheklanmagan tarzda egalik qiladigan bo'lib qoldilar.

Fuqarolik huquqi sanoat va savdo masalalariga, ular faoliyatining huquqiy kafolatlanishiga muhim ahamiyat berdi. Masalan, davlat oltin, kumush, mis qazib olish va qayta ishlash bo'yicha zavodlar qurish uchun qarzga pullar berdi. Bunday zavodlarning ustalari soliqlardan, harbiy xizmatlardan ozod qilindi. Sanoat korxonalari davlatning, monarxning mulki hisoblandi. Ular go'yoki egalariga foydalanish uchun berib qo'yilgandek edi.

Davlat oltin, kumush, mis va selitralar sotib olishda boshqa sotib oluvchilarga nisbatan imtiyozli huquqqa ega edi. Uning narxini Berg-kollegiya o'rnatardi. Boshqa metallar va menerallarni sanoatchi mamlakat ichida xohlagan kishiga sotishi, mamlakat tashqarisida esa faqat Berg-kollegiya ruxsati bilan sotishi mumkin edi. Davlat sanoatchilarga va ularning merosxo'rlariga "mazkur zavodlarni tortib olmasligi" haqida kafolat bergan.

Tashkil etilgan sanoat korxonalari ish kuchiga katta ehtiyoj sezardi, chunki o'rta asrlarda, tabiiyki, ish kuchini yollash uncha keng tarqalmagan edi. Shuning uchun sanoat korxonasini ish kuchi bilan ta'minlashda 1721-yil 18-yanvardagi "Zavodlarning qishloqlarni sotib olishi haqida"gi Farmon muhim rol o'ynaydi (ilgari amalda bo'lgan qonun bo'yicha savdogarlar va sanoatchilarga aholi yashaydigan qishloqlarni sotib olishga ruxsat etilmasdi). Bunday qishloqlarning huqu-qiy maqomi o'ziga xos xususiyatga ega edi. Mazkur qishloqlarni zavodlardan alohida sotish mumkin emas edi va umuman ularni faqat Berg-kollegiya hamda Manufaktur-kollegiya ruxsati bilan sotish mumkin edi. Bunday qishloqlarni garovga qo'yish ham mumkin emasdi. yekaterina II dvoryanlarning imtiyozlari-ni kyongaytira borib, zavod egalarining aholi yashaydigan qish-loqlarni sotib olishini taqiqladi. Dvoryanlar yana yerga egalik qilish huquqiga ega bo'lgan yagona tabaqa bo'lib qoldi.

Garov huquqi ham yanada rivojlandi. Fuqarolarga faqat o'z mulkini garovga qo'yishga ruxsat etildi. Harakatdagi mulkni ham, ko'chmas mulkni ham (1714-yilgacha va 1731-yildan keyin) garovga qo'yish mumkin edi. Mulkni garovga

qo'yish vasi-qa tartibida amalga oshirilardi. Davlatning qurol-yarog'ini va mundirini garovga qo'yish haqiqiy emas deb hisoblandi. Bun-day mulklar garovga oluvchidan hyech qanday to'lovlarsiz tortib olinardi. Ularni garovga beruvchilar otib o'ldirishgacha jazolanardilar.

Sanoat va savdoning rivojlanishi, tovar-pul munosabatlarining yanada taraqqiy etishi majburiyat huquqining rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Pudrat, yetkazib berish, saqlab berish, sheriklik, qarz, shaxsiy ijara, oldi-sotdi, ayirboshlash, hadya, mulk ijarasi shartnomalari keng tarqaldi.

Majburiyat huquqi sohasida turli tabaqalar turlicha huquqlarga ega edi. Dehqonlar, meshchanlar uchun katta cheklashlar joriy qilingandi. Dvoryanlar, ruhoniylar va savdogarlar katta huquqlardan foydalanardilar, Masalan, dehqonlar, meshchanlar (1721-yilgacha va 1782-yildan keyin) va savdogarlar aholi yashaydigan qishloqlarni sotib olishlari mumkin emasdi²⁸. Bu dvoryanlarning tanho egaligiga asoslangan huquqi edi. Ba'zi shaxslar shartnomalar tuzish huquqiga ega emasdi. Aqli noraso, voyaga yetmagan, pulni bo'lar-bo'lmasga sovradigan va bosh-qa homiylik ostidagi shaxslar shartnoma tuzish huquqidan mahrum edi. Ularning o'rniga homiylari shartnomalar tuzish huquqiga ega edi. Shaxslarning qonunga zid bo'lmagan har qanday harakati shartnoma predmeti bo'lishi mumkin edi. Shart-nomalar, qoida bo'yicha, yozma shaklda tuzilgan. Qonunlar tuzilgan shartnomalarni muqaddas deb rioya qilishni talab qilardi va va'dasizlik jarimasini hamda kafillikni shart-nomani ta'minlash usullari deb bilardi.

Amaliyotda shirkat shartnomasi keng tarqalgan. 1698-yilgi Farmondayoq "savdo kishilariga boshqa davlatlarning kompaniyalaridagi singari savdo qilishga" ruxsat etilgan edi²⁹. Shirkat shartnomalari ham savdo, ham sanoat korxonalari tashkil etish maqsadlarida tuzilardi. Davlat sherikchilikni har tomonlama rag'batlantirgan, lekin Manufaktura va Kommers-kollegiyalari orqali ular faoliyatini nazorat ham qilardi.

²⁸ Курбонгалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1991. –Б.41.

²⁹ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.222.

Pudrat shartnomasi binolar qurish hamda ta'mirlashda va boshqalarda mumkin bo'lgan barcha turli-tuman ishlarni ishlab chiqish uchun tuzilgan. yetkazib berish shartnomasini tuzishda davlat uchun kafillik muhim edi. Sanoat va savdoning rivojlanishi shaxsiy ijara shartnomasining keng qo'llanishiga olib kelardi. Shubhasiz, feodalizm sharoitlarida uni qo'llash cheklangandi. Kishilarni faqat uy xizmatla-riga emas, balki dehqonchilik, hunarmandchilik, zavod ishlariga, savdo va sanoatga ham yollash mumkin edi. Krepostnoy dehqonlar o'z pomeschchiklarining yozma rasmiylashtirilgan ruxsati bo'yicha yollanib ishlashi mumkin edi. Bunday ruxsatnomalarda dehqonlarning qancha muddatga qo'yib yuborilganligi ham ko'rsatilardi. Voyaga yetmagan bolalar va xotin faqat ota yoki urning ruxsati bilan yollanib ishlashi mumkin edi. Oddiy askarlarga faqat boshliqlarining ruxsati bo'yicha va xizmatga ziyon keltirmasdan yollanib ishlashga ruxsat etilgan.

Mulk ijarasi shartnomasi juda keng tarqalgandi. U vasiqa tartibida tuzilgan. Shartnoma predmeti ham harakat-dagi, ham ko'chmas mulklar bo'lishi mumkin edi. Ijara haqi va mulkdan foydalanish muddati tomonlarning kelishuvi bilan belgilanardi.

Majburiyat huquqida oldi-sotdi shartnomasi juda muhim rol o'ynaydi. 1714-yilgi Farmonga qadar va 1731-yildan keyingi oldi-sotdi shartnomasining predmeti ham harakatda-gi, ham ko'chmas mulklar bo'lgan³⁰. Sotuvchi shartnomaning predmeti va bahosini belgilashdan tashqari, sotib oluvchini uchinchi shaxslar tomonidan bu mulkka nisbatan har qanday da'volaridan "tozalashi" lozim edi.

Hadya va ayirboshlash shartnomalari faqat 1714-yilgi Farmonda belgilangan doiralarda cheklangandi, ya'ni ular ko'chmas mulklarga taalluqli emas edi. Bu cheklovlar 1731-yilda bekor qilindi. Yuk tashish shartnomasi monaxlardan tashqari barcha shaxslar tomonidan har qanday harakatdagi mulklar bo'yicha tuzilishi mumkin edi. Faqat monaxlarga Diniy reglament bo'yicha begona ashyolarni va pullarni saqlashga olish taqiqlangandi. Yukni saqlashga olgan shaxs

³⁰ Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. (Янги давр. 1-қисм. XVI-XVIII асрлар). –Тошкент.: O'zbekiston NMIU, 2013. – Б.225.

uning butunligini va buzilmasligini saqlashi va egasining birinchi talabi bilan darhol qaytarishi lozim edi.

Qarz shartnomasining bu davrdagi xususiyati shunda ediki, u bo'yicha qarzdordan foizlar olish taqiqlangandi. Biroq, 1754-yildan boshlab qarz shartnomasi bo'yicha 6 % gacha olish o'rnatildi. O'sha yili qarz beruvchi bank tashkil etildi. 1729-yildan savdogarlar veksellar berish huquqiga ega bo'ldi.

Nikoh va oila qonunchiligida Pyotr I davrida katta o'zgarishlar qilindi. Avvalo 1714-yilgi "Yagona vorislik haqida"gi farmon bilan nikoh yoshi erkaklar uchun - 20 yoshgacha, ayollar uchun - 17 yoshgacha ko'tarildi³¹.

Qonunlar dvoryanlar tabaqasini to'la qimmatga ega bo'lmagan avlod paydo bo'lishidan saqlashga harakat qilgan. Shu munosabat bilan nikohga faqat sog'lom, aqldan mahrum bo'lmagan shaxslar kirishi mumkin edi. 1722-yil 6-aprelda chiqarilgan "Esi past kishilarni Senat ko'rib chiqishi haqida"gi Farmon bilan "esi past kishilar"ning nikohga kirishi taqiq-landi. Yaqin qarindoshlar ham bir-birlari bilan nikohga kira olmasdi.

Harbiy xizmatchilarning nikohga kirishi uchun zaruriy shart boshliqlarining ruxsati edi. Dvoryanlarning nikohga kirishlari uchun esa ular arifmetika va geometriyani bilishlari lozim edi. Qonunlar bo'yicha nikoh tuzish uchun nikohga kiruvchi tomonlarning va ularning ota-onalarining roziligi talab etilgan. Shubhasiz, pomeschchiklar o'z krepostnoy dehqonlariga nisbatan qonunning bu talablariga rioya qilmaganlar, ularning taqdirini o'z xohishlaricha hal etganlar.

1702-yil 3-aprelda chiqarilgan Farmon bo'yicha nikoh tuzish tartibi o'zgardi. Bir qator kelishuv yozuvlari bekor qilindi (nikohga kiruvchilarning mulk haqidagi va sep-sidirg'a haqidagi kelishuv yozuvlari krepostnoylarning ishi Mahkamasida rasmiylashtirilardi). Endi sep-sidirg'a haqidagi masala uy sharoitida hal qilinadigan bo'ldi. Nikoh marosimidan olti oy oldin unashtirish amalga oshirildi. Agar kuyov unashtirishga qadar kelinni ko'rmagan bo'lsa va kelin "xunuk, badbashara, kasal va nosog'lom" bo'lsa, unashtirishni bekor qilishi mumkin edi. Kelin ham shunday huquqqa ega edi.

³¹ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.223.

Qonunlarda nikohni bekor qilish uchun asoslar belgilangan. Siyosiy o'limga mahkum etilishi va umrbod katorgaga surgun qilinishi, er-xotindan birining bedarak yo'qolishi (bedarak yo'qolgan shaxsning bunda aybi bo'lmasligi kerak), monaxlikka o'tishi, er-xotindan birining bevafoqlik qilishi, tuzalmas kasallikka yo'liqishi, er-xotindan birining ikkin-chisi hayotiga suiqasd qilishi holatlaridan biri nikohni bekor qilish uchun asos bo'la olardi. Nikohni bekor qilishdan tashqari, er-xotinni ularning turmushida kelishmovchiliklar yuz bergan vaqtda vaqtincha ajratib qo'yish (masalan, monastirlarga jo'natish) ham mumkin edi.

Nikoh teng huquqli emasdi. Xotin erga bo'ysungan. Er xotinni jazolash huquqiga ega edi, Xotinning mavqeyi erining mavqeyi bilan belgilangan. Fuqarolik huquqiy munosabatlarida xotin huquqiy layoqatga va muomila layoqatiga ega edi. Xotinning mulkiy huquqlari hech narsa bilan chegaralanmasdi. U o'zining harakatdagi va ko'chmas mulklarini erining ruxsatisiz erkin tasarruf qilishi mumkin edi,

Ota-onalar o'z farzandlariga nisbatan katta hokimiyatdan foydalanganlar. Ular o'z farzandlarini jazolashi, monastirga berishi mumkin edi. Lekin o'z bolalarini o'ldirgan ota-onalar charxpalakka tortib o'ldirish jazosiga mahkum etilgan (bolasini jazolash vaqtida o'ldirib qo'yish hollari bundan mustasno). 1775-yilda ota-onalarga o'z itoatsiz farzandlarini aqlini kirkazadigan uylarga qamash huquqi berilgan. Nikohsiz tug'ilgan bolalarning ahvoli endi qonunda o'z ifodasini topadi. Harbiy ustav bo'yicha ota o'zining nikohsiz tug'ilgan bolalarini va ularning onalarini boqishi lozim edi. Bolalarning mulkiy huquqi ularning ajralgan yoki ajralmaganligiga bog'liq edi. Oiladan ajralib chiqqan bolalar barcha mulkiy huquqlardan foydalanganlar va o'z mulklarini ota-onalar roziligisiz tasarruf qila olganlar. Lekin oiladan ajralib chiqmagan bolalar o'z mulklariga ega bo'lmay, ota-onalarining roziligisiz biron-bir bitim tuza olmaganlar.

Homiylik haqidagi ba'zi qoidalar ham yanada rivojlandi. Homiylik voyaga yetmagan bolalarga nisbatan tayinlangan va ular voyaga yetganlariga qadar davom etgan. Ko'chmas mulkka merosxo'rlar 20 yoshga to'lgandan so'ng, harakatdagi

mulkka erkak merosxo'rlar 18 yoshga, ayollar 17 yoshga to'lgandan so'ng voyaga yetgan deb hisoblanardi³².

1714-yilgi Farmon bo'yicha ko'chmas mulkning merosxo'ri o'zining kichik yoshli ukalari va singillari uchun homiy hisob-langan, ularni boqishi, tarbiyalashi va mulki haqida g'amxo'rlik qilishi lozim edi. Aqldan ozgan va shafqatsiz pomeschchiklar ustidan ham homiylik tayinlanishi mumkin edi. Albatta, by juda kam hollarda yuz bergan, Agar shunday qilinganda ham, har doim hukmron tabaqalar manfaatlari nuqtai nazaridan amalga oshirilgan.

1775-yilda homiylikning tabaqaviy organlari: dvoryanlar uchun dvoryanlik homiyligi va shaharliklar uchun yetimlar sudlari ta'sis etildi. 1785-yilda yosh bolalar (14 yoshdan boshlab) uchun vasiylik instituti joriy qilingan edi³³.

1714-yilgi "Yagona vorislik haqida"gi Farmon bo'yicha meros huquqida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Meros qonun bo'yicha va vasiyat bo'yicha qoldirilgan. Ko'chmas mulkni vasiyat qilib qoldirishda meros qoldiruvchining erki ancha cheklangan edi. U ko'chmas mulkni o'g'illaridan biriga vasiyat qilib qoldirishi mumkin edi. Boshqa o'g'illarga harakatdagi mulklardan hissa ajratilgan. Agar o'g'illar bo'lmasa, ko'chmas mulkka qizlardan biri merosxo'r etib tayinlangan. Agar farzandlar bo'lmasa, u holda ko'chmas mulk faqat meros qoldiruvchi bilan familiyadosh bo'lgan eng yaqin qarindoshlarga vasiyat qilib qoldirilishi, harakatdagi mulk esa "kimga xohlasa" shunga vasiyat qilinishi mumkin edi. Ayollarga ko'chmas mulkning vasiyat qilinishi qator shartlar bilan cheklangan. Bunda avvalo ayol kishi meros qoldiruvchining familiyasini olgan bo'lishi lozim edi. Agar u buni rad etsa, ko'chmas mulk davlatga o'tkazilgan.

Qonun bo'yicha merosda maggarat tartibi amalda edi. Bunga ko'ra, ko'chmas mulk katta o'g'ilga o'tkazilar, harakatdagi mol-mulk esa boshqa o'g'illar o'rtasida teng taqsimlanardi. Bunday tartibdagi merosdan uchta asosiy maqsad ko'zlangan edi. Birinchidan, yirik pomeste yer egaligidan soliqlar yig'ib olish oson edi. Ikkinchidan, ko'chmas mulkning bo'linib ketishi-ga yo'l qo'yilmasligi

³² Курбонгалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1991. –Б.40

³³ Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. (Янги давр. 1-қисм. XVI-XVIII асрлар). –Тошкент.: О'zbekiston NMIU, 2013. – Б.226.

urug'ning kambag'allashuvini oldini olardi. Uchinchi, ko'chmas mulkdan meros olish huquqidan mahrum bo'lgan bolalar davlatga xizmat qilishlari va foyda keltirishlari mumkin edi.

Ushbu Farmonning hayotga tadbqiq etilishi ko'pgina dvoryanlarning qarshiligiga duch keldi. Chunki unda dvoryanlarning o'z pomestlarini tasarruf etish huquqi cheklangan edi. Natijada 1731 yilda "Yagona vorislik haqida"gi Farmon bekor qilindi. Endi vasiyat bo'lmasa, mulk o'g'illarga o'tgan, qizlar ko'chmas mulkdan 1/14 qism, harakatdagi mulklardan 1/8 qism, xotin ko'chmas mulkdan 1/7 qism, harakatdagi mulklardan 1/4 qism hissa olardi.

Jinoyat huquqi hukmron tabaqalar qo'lidagi qurol hisoblangan. U davlatning ijtimoiy tuzumini qo'riqlashda, feodal mulkchilikni va feodal shaxsini himoya qilishda, ekspluatatsiya qilinuvchi omma qarshiligini bostirishda muhim rol o'ynagan, Jinoyat huquqi, shuningdek, xalq ommasini tutqunlikda ushlab turishda uni ezish uchun qulay imkoniyatlar beruvchi shart-sharoitlar yaratuvchi qudratli omil bo'lib ham hisoblangan.

Sudlar jinoiy ishlarni hal qilishda 1649-yilgi Sobor qonunlariga va undan keyingi qonunlarga amal qildirdi. Jinoyat huquqining ko'pgina normalari o'sha davrdagi turli farmonlarda ham belgilangan edi. Harbiy artikullarda jinoyat huquqi normalari tizimga solingan va rivojlantirilgan edi. Garchand unda Umumiy qism mavjud bo'lmasa ham, ammo harakat va jinoiy natija o'rtasida salbiy bog'lanish o'rnatilishi zarurligi haqida, ayb, jazoning maqsad va vazifalari, zaruriy mudofaa, oxirgi zarurat haqida gapiriladi.

Harbiy artikullar 24 ta bob, 209 ta artikul (modda)dan iborat edi. Uning bir qancha moddalariga sharhlar ham berilgandi. Shuni ta'kidlash kerakki, sharhlar qonun kuchiga ega bo'lgan va juda muhim masalalarni o'z ichiga olgandi. Ularda odatda qonunning mohiyati va uni qo'llash tartibi tushuntiriladi³⁴.

Pyotr I davrida jazolanadigan xatti-harakatlarni belgi-lash uchun birincha marta "jinoyat" tushunchasi paydo bo'ldi. Qonunlarni buzishgagina emas, balki davlatga ziyon yetkazuvchi xatti-harakatlarga ham, garchand qonunda bunday

³⁴ Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент., 2002. –Б.77

xatti-hara-katlar haqida gapirilmagan bo'lsa-da, jinoyat deb qaralgan. Davlat esa dvoryanlarning manfaatlarini himoya qilardi. Shunday qilib, dvoryanlar davlati uchun ijtimoiy xavfli xatti-harakatlar jinoyat deb hisoblangan.

Xatti-harakatlarning qasddan, ehtiyotsizlikdan va tasodifan sodir qilinishi bir-biridan farqlangan. Faqat qasddan yoki ehtiyotsizlikdan sodir etilgan jinoiy xatti-hara-katlar uchun javobgarlik kelib chiqardi. Tasodifiy xatti-harakatlar jinoiy javobgarlikka olib kelmasdi. Jazo ayb darajasiga qarab belgilangan. Qasddan sodir etilgan jinoyat-lar qattiq jazolangan. Ehtiyotsizlikdan sodir etilgan jino-yatlarga yengilroq jazo berilgan. Shaxsiy javobgarlik prinsipi bu vaqtda to'liq darajada o'rnatilmagan edi. Ko'pgina jinoyatlar uchun jinoyatchining faqat o'zi emas, balki uning mutlaqo begunoh bo'lgan yaqinlari - xotini va bolalari ham javob berganlar. Ayniqsa, davlatga qarshi qaratilgan jinoyatlar bo'yicha faqat aybdorlarning o'zi emas, ularning qarindoshlari ham jazolanardi. Masalan, Bulavin qo'zg'olonini bostirishda hyech qanday gunohi bo'lmagan ayollar va bolalar ham jazolangan: qo'zg'olon ko'targan o'qchilarning bir qismi xotin va bolalari bilan birga umrbod badarg'a qilingan edi.

Jinoyat huquqida o'z qilmishiga javob bera olishlik masalasiga e'tibor berilgan. Ruhiy kasallik holatida jinoyat sodir etgan shaxslarga yengilroq jazo va hatto jazo qo'llanmaslik nazarda tutilgandi. Avvalgi qonunlar odatda mast holatda sodir etilgan jinoyatlar uchun yengilroq jazolarni nazarda tutardi. XVIII asrga kelib bu masala butunlay boshqacha hal etiladigan bo'ldi. Alohida hollarda mastlik holatining o'ziyoq jinoyat deb ko'riladigan bo'ldi, Mastlik holatida jinoyat sodir etishlik umumiy qoida bo'yicha aybni og'irlashtiradigan holat deb e'tirof etildi. Jinoiy javob-garlikka tortish yoshi ham aniq belgilanmay qoldi. O'z hayotini himoya qilish uchun zaruriy mudofaaga yo'l qo'yildi. Oxirgi zarurat holatida sodir etilgan jinoyatlar ham jazolanmagan.

Qator jinoyatlar bo'yicha jazo nafaqat ular sodir etilgandan so'ng, balki jinoyat qilishga qasd (niyat) qilinsa ham qo'llanilgan. Ba'zi hollarda jinoyat sodir etishga tayyorgarlik ko'rish uchun jazolar nazarda tutilgan. Pyotr I qonunlari hali

jinoyatga suiqasd tushunchasini belgilamagan edi, biroq ularda boshlangan, lekin oxiriga yetmay qolgan jinoyatlar nazarda tutilgandi.

Guruhga uyushgan shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlar juda og‘ir jinoyatlar hisoblanardi. Bunday shaxslarga juda og‘ir jazo choralari qo‘llanardi. Jinoyat ishtirokchilari ayb darajasidan qat'i nazar, bir xil jazolanardi. Jinoyat haqida, ayniqsa davlatga qarshi jinoyatlar bo‘yicha xabar bermaslik mustaqil jinoyat tarkibini tashkil etgan.

Harbiy artikullarda diniy jinoyatlar birinchi o‘rinda turgan. Bu guruh jinoyatlar orasida jodugarlik, “butparastlik” eng og‘ir jinoyatlardan hisoblanardi. Bular uchun o‘lim jazosi nazarda tutilgan edi. Amaliyotda jodugarlik haqidagi ishlar ko‘p uchrab turardi. Xudoni tahqirlash eng og‘ir jinoyatlardan bo‘lib, buning uchun aybdor shaxsning tili qizdirilgan temir bilan kuydirilgan va so‘ngra boshi kesilgan. Cherkov marosimlariga rioya qilmaslik, ibodatga kelmaslik, cherkovga mast holatda kelishlik jinoyat hisoblangan. Jumladan, cherkovga mast holatda kelgan zobitlar jarima bilan, oddiy askarlar - turma qamog‘i bilan jazolanardi. Xudoni tahqirlashga oid jinoyat to‘g‘risida xabar bermagan shaxslar shunday jinoyat uchun jazolanardilar. Ajralishga undab yo‘ldan urgani uchun mol-mulkni musodara qilib, umrbod katorga ishlariga mahkum etish nazarda tutilgandi. Pravoslav ruhoniylarning ajralishga urinishi uchun yanada og‘irroq jazo - charxpalakka tortib o‘ldirish jazosi belgilangan edi.

Shu tariqa, davlat krepostniklar hukumatining tayanchi hisoblangan cherkovning birligini himoya qilardi. “Cherkov xizmati vaqtida gunohlariga tavba qilmaslik”, axloqsiz so‘zlar aytish jinoyat hisoblangan va buning uchun jarima jazosi nazarda tutilgan. Harbiy artikullarda 1649-yildagi Qonunnomaga nisbatan cherkovga qarshi jinoyatlar turlarining soni ancha ko‘paytirilgan edi.

Absolyutizmning yanada mustahkamlanishi bilan davlatga qarshi jinoyatlar batafsil tartibga solindi. Harbiy artikullarda podshoni o‘ldirish yoki asirga olish haqida hatto o‘ylash uchun ham og‘ir jazo - to‘rt bo‘lakka bo‘lish va mol-mulkini musodara qilish jazosi nazarda tutilgandi. Qurolli qo‘zg‘olon uchun ham shunday jazo berilgan. Bunday jinoyatlar uchun ularning yordamchilari va qiziqtiruvchilari

ham yuqoridagicha jazolangan. Podshoni, uning xotini va merosxo'rini so'z bilan haqorat qilish og'ir jinoyat hisoblangan. Buning uchun o'lim jazosi boshini kesish nazarda tutilgan.

Harbiy artikullarda "odobdan tashqari barcha shubhali yig'ilishlar... (garchand, yomonlik uchun bo'lmasa ham), ...bu orqali g'alayon yoki qo'zg'olon o'ylab topilishi mumkin" bo'lganligi sababli o'lim jazosi berish bilan qo'rqitib qat'iy taqiqlangan edi. Har qanday qo'zg'olon va "g'alayon" uchun dorga osish jazosi nazarda tutilgan. Bunday jinoyatlarning xavfliligi hisobga olinib, aybdorlar jinoyat sodir etilgan joyning o'zida jazolanganlar. Hammadan ko'proq davlatga xiyonat uchun o'lim jazosi berilgan. Yuqoridagi jinoyatlar tayyorlanayotganligi yoki sodir bo'lganligi haqida xabar bermaslik ham jinoiy javobgarlik keltirib chiqargan. Qo'zg'olon, davlatga xiyonat, podshoga qarshi boshqa jinoyatlar haqidagi xabarlar bevosita podshoga yetkazilishi lozim edi, Zimdan xabar berishlar juda keng tarqalgan edi va ko'pincha adolatsiz, nohaq chaquvlar oqibatida begunoh kishilar azob tortardi.

Harbiy artikullarda mansabdorlik jinoyatlari katta o'rin tutadi. Bo'ysunadigan kishilarning o'z boshliqlariga so'zsiz itoat etishi buyurilgandi. Aks holda, o'lim jazosi berilishi mumkin edi. Tartib-intizomni har qanday buzish, o'z majburiyatlariga beparvo munosabatda bo'lish, xizmat bo'yicha xatoga yo'l qo'yish qattiq jazolanardi. Soqchilik xizmatini buzganlik uchun aybdor shaxsga o'lim jazosigacha og'ir jazo chorasi nazarda tutilgan. Boshlig'ining buyrug'ini yanglish eshitgan askar otib tashlanishi mumkin edi. Harbiy xizmatchilar qurolini unutib qoldirganligi, yaroqsiz holga keltirganligi, yo'qotganligi yoki qurol va mundirini sotganligi, ularni yomon saqlaganligi uchun jinoiy javobgarlikka tortilganlar. Davlatga bosqinchilik yurishlari uchun, dehqonlar qo'zg'olon-larini bostirib turish uchun itoatkor armiya kerak edi. Lekin armiyada dehqonlar ham bor edi. Shu sababli armiyada juda qattiq tartib-intizom o'rnatilgandi.

Mansabdorlik jinoyatlaridan poraxo'rlik keng tarqalgandi. Bunday jinoyatlar uchun tan jazosi, mol-mulkini musodara qilish va o'lim jazosi nazarda tutilgandi. Biroq ana shunday qattiq jazo choralariga qaramay, davlat apparatidagi poraxo'rlik

avj olgandi. Bundan g‘azablangan Pyotr I bir safar “mamlakatdagi hamma poraxo‘rlarni osib o‘ldiraman” deb aytganda, bosh prokuror Yagujinskiy beparvolik bilan “arqon yetmaydi” deb javob bergan ekan³⁵.

Jinoyatlarning yana bir turi boshqarish tartiblariga qarshi jinoyatlar edi. Bularga: farmon va farmoyishlarni yirtish va yo‘q qilish, qalbaki pullar yasash, muhrlarni, xarajat-lar vedomostini soxtalashtirish kabilar kirardi. Farmon va farmoyishlarni yirtish va yo‘q qilishlik uchun og‘ir tan jazo-lari, katorga ishlariga surgun qilish yoki o‘lim jazosi berilgan. Qalbaki pul yasash bilan shug‘ullangan kishi o‘tda kuydi-rilgan. Muhrlarni, harajatlar vedomostini soxtalashtirish jinoyatini sodir etgan shaxs ayb darajasiga qarab o‘lim jazosigacha og‘ir jazolardan biriga mahkum etilardi.

Sudga qarshi jinoyatlarga yolg‘on qasam ichish, yolg‘on guvohlik berish kabilar kirib, buning uchun barmoqlarini kesish jazosi tayinlanardi. Harbiy ustav bo‘yicha mulkiy jinoyatlarga o‘g‘rilik, bosqinchilik, o‘t qo‘yish, birovning mulkini zo‘rlilik bilan tortib olish yoki buzish kabilar kirardi. O‘t qo‘yuvchilar og‘ir jinoyatchilar hisoblangan. Ularning o‘zi ham o‘tda kuydirilgan. Bosqinchilar charxpalakka tortib o‘ldirilgan. Harbiy artikullar cherkov mulkini alohida himoya qilardi. Masalan, cherkovda o‘g‘rilik qilish (xudobezorilik qilish) charxpalakka tortib o‘ldirish bilan jazolangan³⁶.

O‘g‘rilik uchun jazo chorasi tayinlashda uning takroran sodir etilganligi (retsdivligi) va o‘g‘irlangan mulkning qiymati hisobga olingan. O‘g‘ri o‘g‘irlagan mulk qiymati 20 so‘mdan ortiq bo‘lsa, yoki to‘rtinchi marta o‘g‘irlik qilsa, yoki suv toshqini va yong‘in vaqtida o‘g‘irlik qilsa, shuningdek, davlat muassasalaridan, o‘z xo‘jayinidan, soqchilik xizmatini o‘tayotgan joyidan o‘g‘irlik qilsa uni jinoyat sodir qilingan joyda sudsiz o‘ldirish mumkin edi.

Axloqqa qarshi qaratilgan jinoyatlar ham qonunlarning asosiy diqqat markazida turgan. Bularga, masalan, hayvon bilan aloqa qilish, nomusga tegish, bevafoqlik kabilar kirgan. Faqat o‘z qallig‘ini nomusiga tegish uchun jazo

³⁵ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.223.

³⁶ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. – Б.294

berilmagan. Ikki xotinlik, yaqin qarindoshlar o'rtasidagi ruxsat etilmagan jinsiy aloqa jinoyat hisoblangan.

Shaxsga qarshi jinoyatlar orasida shaxsning hayotiga, tana daxlsizligiga, sha'niga qarshi qaratilgan jinoyatlar ajratib ko'rsatilgan. Shaxsning hayotiga qarshi jinoyatlarga odam o'ldi-rish kirgan. Harbiy artikullarda qasddan odam o'ldirish (buning uchun jinoyatchining boshi kesilgan), ehtiyotsizlikdan odam o'ldirish (buning uchun turma qamog'i, pul jarimasi nazarda tutilgan), tasodifan odam o'ldirish (buning uchun jazo berilmagan) birbiridan ajratib ko'rsatilgan.

Birovni yollab odam o'ldirish, zaharlab o'ldirish, otasini, onasini, yosh bolasini, zobitni o'ldirish ancha og'ir ko'rinishdagi odam o'ldirish jinoyati hisoblanib, bunday hollarda jinoyatchiga og'ir jazo - charxpalakka tortib o'ldirish jazosi berilgan. Jinoyat haqida birinchi marta Harbiy artikullarda o'zini o'zi o'ldirish uchun va o'zini o'zi o'ldirishga suiqasd uchun javobgarlik o'rnatilgan. Shuningdek, duel ham taqiqlangan. Bunday xatti-harakatlar sodir etgan shaxslarga nisbatan o'lim jazosi nazarda tutilgan.

Zaruriy mudofaa holatida odam o'ldirish uchun jazo berilmagan. Urush-do'pposlash va tan jarohati yetkazishda aybdor bo'lganlar og'ir jazolangan. Bunday jinoyatlar uchun hatto qo'lini kesish jazosi berilishi mumkin edi. Og'zaki tuhmat uchun turmaga qamash jazosi nazarda tutilgan. Yozma tuhmat uchun anonim tuhmat qilganlikda ayblanayotgan shaxsga qanday jazo berilishi mumkin bo'lsa, tuhmatchiga shunday jazo qo'llanilgan. So'z bilan haqorat qilgan shaxs sud oldida haqoratlangan kishidan kechirim so'rashi lozim edi.

Jazoning asosiy maqsadi qo'rqitish edi. Qo'rqitish yo'li bilan mamlakatda jinoyatchilikni kamaytirishga, dvoryanlar sinfi uchun foydali bo'lgan tartibni himoya qilishga harakat qilingan. O'lim jazolari qo'rqitish maqsadlarida odatda omma oldida amalga oshirilardi.

Jazoning yana bir maqsadi - o'ch olish hisoblangan. Odam o'ldirish uchun - o'lim jazosi, soxta qasam uchun - ikkita barmog'ini kesish jazosi nazarda tutilgan edi. Jazoning muhim maqsadlaridan biri jinoyatchilarni jamiyatdan ajratib qo'yish

hisoblangan. Bu davrda surgun va turmaga qamash, tana a'zolaridan mahrum qilish va tang'a bosish jazolari keng qo'llanilgan,

Jinoyatchilarning mehnatini ekspluatatsiya qilish ham bu davrda jazoning maqsadi sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Ularning mehnatidan Peterburgni qurishda, bandargohlar, yo'llar, kanallar, qal'alar qurishda, manufakturalarda, konlarda keng foydalanilardi. Mulkiy jazo sifatida undirib olingan mablag'lar gospihallarni, kasalxonalarni va boshqalarni saqlab turish uchun sarflanardi. Agar jinoyatchi belgi-langan summani to'lay olmasa, ishlab berishi lozim edi. Jinoyatchi bilan birga uning xotini, bolalari jazolanayotgan vaqtda aybsizga ayb qo'yish "prinsipi" mavjud edi.

Jazolar qo'llashda jinoyatchining qaysi tabaqaga mansub-ligi hisobga olingan. Bir xil jinoyat uchun turli tabaqaga mansub shaxslar turlicha jazolanardilar. Zobitlar va oddiy askarlar ham bir xil jinoyat uchun turlicha jazolangan. Ayniqsa siyosiy jinoyatchilarga nisbatan tengsizlik yaqqol ko'zga tashlanardi. Yuqori tabaqaga mansublik aybni yengillashtiruvchi holat hisoblanardi. Aksincha, quyi tabaqaga mansublik aybni og'irlashtiruvchi holat edi.

Bu davrda jazoning o'lim jazosi, tan jazosi, sharmanda qiluvchi jazolar (sha'ni va huquqlaridan mahrum qilish), mol-mulkini musodara qilish, jarima, surgun, badarg'a, cherkovlarda gunohlariga tavba qildirish turlari qo'l-lanilgan. Harbiy artikullar bo'yicha 100 dan ortiq holatlarda o'lim jazosi nazarda tutiladi. Ayni vaqtda 1649-yilgi Sobor qonunlarida esa faqat 35 ta holatda o'lim jazosi belgilangan edi³⁷.

O'lim jazosi oddiy va murakkab shakllarda amalga oshirilgan. Boshini kesish, osish, otish oddiy shakldagi o'lim jazosiga kirgan. To'rt bo'lakka bo'lish, charxpalakka tortib o'ldirish, tomog'iga eritilgan metall quyish kabilar murakkab shakldagi o'lim jazolari hisoblangan. XVIII asrning birinchi yarmida tiriklayin yerga ko'mish jazosi ham qo'llanilgani ma'lum. XVIII asrning boshida temir krestga qovurg'asidan osib qo'yish jazosi ham qo'llanilgan.

³⁷ Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1973. –Б.224.

O'lim jazosi davlatga qarshi jinoyatlarga, birinchi nav-batda, dehqonlar qo'zg'olonlarining rahbarlarm va ishtirokchilariga keng tadbiiq etilardi. Masalan, Astraxanda 1706 yilda o'qchilar qo'zg'oloni bostirilgandan keyin qo'zg'olon ko'targanlarning ko'pchiligi (300 dan ortiq kishi) qatl etilgan edi. 1708-yil iyunda esa Bulavin qo'zg'oloni bostirilgach, 200 kishi qatl etilgan, Bulavinning o'zini to'rt bo'lakka bo'lib, boshi, qo'l va oyoqlarini Cherkasskiy shahridagi qoziqlarga osib qo'yilgan. 1708-yil avgustda yesaulova shahri olingandan keyin har o'n kishidan biri qatl etilgan, 200 dan ortiq osilgan tanalar Don daryosiga tashlangan.

Tan jazolari ikkiga: tana a'zolarini mayib-majruh qiluvchi va tana a'zolariga og'rmq yetkazuvchm turlarga bo'lmngan. Tana a'zolarini mayib-majruh qiluvchi jazolarga tilini kesish va qizdirilgan temirda kuydirish, qo'llarini, barmoqlarini, bo'g'inlarini, burun va quloqlarini kesish, tamg'a bosish, og'riq yetkazuvchi jazolarga qamchi, kaltak, xivchin, tayoq, darra, arqon bilan urish kabilar kirgan. Qamchi bilan urmsh ko'pmncha jazolanuvchining o'limi bilan tugagan. Bu shu tariqa niqoblangan o'lim jazosi sifatida qo'llanilgan.

Katarga ishlariga va boshqa ishlarga surgun qilish og'ir jazo turi bo'lib, sharmanda qiluvchi jazolar shaklida va badnom qilish shaklida amalga oshirilgan³⁸. Sha'nidan mahrum etadigan sharmanda qiluvchi jazolarga o'limidan keyin oyog'idan osib qo'yish, omma oldida tiz cho'kib kechirim so'ratish, ismini yozib dorga osib qo'yish va boshqalar kirgan. Pyotr I tomonidan birinchi marta joriy etilgan badnom qilish, nomini bulg'ash jazosi o'ziga xos jazo turi hisoblanib, bunda jinoyatchining nomi (ismi) yozilib dorga osib qo'yilgan va jallod uning boshida qilichsimon nayzani sindirib tashlagan va u o'g'ri deb e'lon qilingan. Bu jazo jinoyatchi uchun juda og'ir oqibatlarga olib kelgan: u jamiyatdan va qonundan tashqari deb e'lon qilingan, uni sudsiz talash, kaltaklash, jarohatlash va hatto ko'rikka kelmasa, o'ldirish mumkin edi. U la'natlanib, cherkovdan chetlashtirilgan. Uning uchun nikohga kirish taqiqlangan.

Pyotr I farmonlarida siyosiy o'lim jazosi degan jazo ham uchraydi. Bunda jinoyatchi jismonan o'linga mahkum etilmay, mol-mulki musodara qilingan va

³⁸ Курбонгалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент.: Ўқитувчи, 1991. –Б.34

sha'nmdan hamda barcha huquqlardan mahrum etilgan. Mulkiy jazolar uch turga: mol-mulkini musodara qilish, davlat va xususiy shaxslar foydasiga jarima hamda maoshidan ushlab qolishga bo'lingan.

XVII asrning ikkinchi yarmida tergov jarayonining ahamiyati kuchaytirildi. 1697-yilgi Farmon bo'yicha fuqarolik ishlarini hal qilishda ham, jinoiy ishlarni hal qilishda ham tergov jarayoni qo'llaniladigan bo'ldi.

Sudda vakillikka yo'l qo'yilmagan. Bunga faqat ba'zi hollardagina (masalan, kasal bo'lish holatida) faqat fuqarolik ishlari bo'yicha ruxsat etilgan. Lekin bu jinoyat ishlari bo'yicha taqiqlangan edi. Dalillar to'rt xil: aybga shaxsan iqrор bo'lishlik; guvohlarning ko'rsatmalari; yozma hujjatlar va qasamdan iborat edi. Sudlarda qiynoqlardan keng foydalanilgan. Qiynoqlardan asosan jinoiy ishlar bo'yicha, ba'zan katta va muhim fuqarolik ishlari bo'yicha ham qo'llanilgan. Guvohlarga nisbatan ham qiynash usulidan foydalanilishi mumkin edi.

Dalillar tekshirib bo'lingach, sud hukm chiqarishga kirishgan. Hukm yozma ravishda e'lon qilingan. "Quyi" sudlarning hukmidan "yuqori" sudlarga shikoyat qilish mumkin edi. Umuman sud jarayonida sudning roli hal qiluvchi kasb etardi. Jarayonning boshqa ishtirokchilari huquqsiz mavqiyega ega bo'lgan.

Biroq, fuqarolik va jinoyat ishlarining qidiruv jarayonini qo'llash yo'li bilan ko'rib chiqilishi teskari natija beradi. Suiiete'molliklar va sansalorliklar kamayishi o'rniga ko'payadi. Barcha ishlarni ko'rib hal qilish uchun juda katta sud apparati talab qilinardi. Qidiruv jarayonini fuqarolik ishlari bo'yicha qat'iy va izchml qo'llab bo'lmasdi. Hayot protsessual normalarga tegishli o'zgartirishlar kiritilishini taqozo qilgan. Shu maqsadda 1723-yil 5-noyabrda 8 ta moddadan iborat "Sud shakli haqida"gi farmon chiqariladi³⁹. Bunga ko'ra, sud jarayonining tortishuvchilik shakli qaytadan o'rnatilgan. Unda tomonlarning sudga bir hafta ichida kelishlari lozimligi belgilangan. Arizachi (da'vogar) o'z shikoyatlarini bandma-band bayon qilishi, javobgar ham har bir band bo'yicha javob berishi lozim edi.

³⁹ Мухаммедов Х. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003. – Б.293

Sudlarda o'zboshimchaliklar hukm surgan, poraxo'rliklar, sansalorliklar avjiga chiqqan edi. Sud jarayonlari ko'pincha bir necha yilga cho'zilardi. Ba'zan sud tugaguncha uning ishtirokchilari o'lib ketardi.

XULOSA

Har qanday davlat rivojlanish taraqqiyotiga erishgunga qadar albatta yillar davomida turli bosqichlardan o'tadi. Ichki va tashqi ta'sirlar asoratini matonat bilan yengib o'tgan, hamda o'z strategiyasini to'g'ri yo'lga qo'ya olgan xalq va davlatgina o'z kelajagini barqaror rivojlantirishi mumkin. Shu bilan birga mamlakat rivojida uning geografik joylashuvi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Jahon tarixida davlatlar taraqqiyotidagi yutuq va tajribalardan xabardor bo'lish hamda uni hayotda qo'llash barkamol avlodning tarbiyasiga o'ziga xos ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Rus davlatining XVI-XVIII asrlarda ma'muriy boshqaruv tizimida ro'y bergan voqealar - markazlashgan davlatning tashkil topishi va siyosiy munosabatlar, oliy hokimiyat va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati, ma'muriy tizimdagi ijtimoiy o'zgarishlar, rus davlatida ma'muriy boshqaruvining sud-huquq masalalaridagi o'zgarishlar Rus davlatining o'rta asrlar ham qudrati qay darajada ekanligini ko'rsatib o'tgan.

Ijtimoiy hayotda feodallarga qaram aholm bu davrda dastlab sirota-yetimlar deb yuritilgan, XIV asrda uning o'rniga krestyan (xristian so'zidan olingan) degan nom paydo bo'ldi. Lekin XV asrda hali ilgarigi smerdlar iborasi ham ishlatilardi. Dehqonlar ikki toifaga: qora majburiyatli va egalikdagi dehqonlarga bo'lingan.

Siyosiy jihat Moskva davlati ilk feodal monarxiyasi bo'lib qolaverdi. Dastlab syuzerenitet-vassallitet munosabatlari mavjud edi, Keyinchalik markaz va joylar o'rtasidagi munosabatlar immunitet yorliqlariga va shartnomalarga asoslanardi. Udel knyazlari buyuk knyazlardan xizmatlar evaziga yorliqlar olib unga bo'ysunardi.

XVI asr o'rtasida Rossiyada ilk feodal monarxiyasi o'rniga tabaqa-vakillik monarxiyasi keldi. Tabaqa-vakillik monarxiyasining kelib chiqishiga sabab, samoderjavie o'rnatishga harakat qilgan, lekin hokimiyatni Boyarlar dumasini bilan bo'lib olishga majbur bo'lgan monarx hokimiyatining nisbatan kuchsizligi bo'ldi. Chorizmning Boyarlar dumasiga qarshi o'laroq, davlat boshqaruviga dvoryanlarni va shaharliklarning yuqori qismini jalb etish zaruriyati paydo bo'ldi.

XVIII asr samoderjaviyasi Rossiya tarixida “ma'rifatli absolyutizm” nomini oldi. Chunki chor hukumati hokimiyatni qo'lda saqlab qolish maqsadida savdo va manufakturalarning rivojlanishini rag'batlantirdi, cherkov mulklarini davlat mulkiga aylantirdi, dunyoviy bilimlarni, fan va san'atning rivojlanishiga homiylik qildi.

XVII asrda manufaktura ishlab chiqarishi paydo bo'lib, rivojlana boshladi. Shaharlar o'sib, posad aholisining roli kuchayib bordi, savdo taraqqiy etdi.

Pyotr I hukmron sinfni turli huquqlardan foydalanuvchi turli guruhlariga bo'linishini tugatdi. Uning o'rniga bitta tabaqa - shlyaxtani yoki dvoryanlikni tashkil etib, ularga bir xildagi huquq va majburiyatlar o'rnatdi. Bu bilan u hukmron sinflarni jipslashtirdi, ichki sinfiy kurashni kuchsizlantirdi. XVIII asrning II yarmidan shlyaxtachilik degan nom dvoryanlik degan yangi nom bilan almashtirildi.

Sobor qonunlari markazlashgan davlat boshqarmasi va podshoning samoderjaviye hokimiyatini mustahkamladi, siyosiy tarqoqlikning so'nggi sarqitlariga barham berdi, dehqonlarning krepostniklarga qaramligini batamom rasmiymiylashtirdi, posad kishilarning ahvolini biroz o'zgartirdi. Qonunlar krepostnoylik mazmunida bo'lib, dvoryanlar g'alabasini aks ettirardi. “Tayin yillar” bekor qilindi, qochoq dehqonlarni umr bo'yi qidirish mumkin bo'ldi. Dehqon va uning oilasigina emas, balki mol-mulki ham feodal mulki bo'lib, qoldi. Sobor qonunlari dehqonni yerga emas, balki “xo'jayiniga” mahkamlab, biriktirib qo'ydi. Qonunlar dvoryanlarga yer mulklarinin votchina singari meros qilib qoldirish huquqini berdi ammo o'g'illarining otasi kabi xizmat qilishlari shart qilib qo'yildi, cherkov nazorat ostiga olindi. Shu maqsadda, Monastir mahkamasi ta'sis etildi.

Bu o'zgarishlardan quyidagicha xulosalar chiqarish mumkin:

1. Rusda markazlashgan davlatning tashkil topishi xalqlarning (Buyuk rus, ukrain va belorus xalqlarining) tashkil topishiga olib keldi;

2. XV asrning II yarmidan mahkama tizimi kelib chiqa boshlab, XVI asrning II yarmida rasmiylashtirildi. Shu vaqtdan boshlab “prikaz” atamasi ham o'rnatildi.

3. XVI asr o'rtasida Rossiyada ilk feodal monarxiyasi o'rniga tabaqa-vakillik monarxiyasi keldi.

4. Umuman Rossiyada absolyutizmning vujudga kelishi qonuniyati yevropadagi singari sanoat va savdoning rivojlanishi, burjua munosabatlarning tug'ilishi, sinfiy ziddiyatlar va sinfiy kurashning o'sishi, doimiy qo'shinning, politsiyaning tashkil etilishi, byurokratik apparatning o'sishi bo'ldi.

5. XVII asrda manufaktura ishlab chiqarishi paydo bo'lib, rivojlana boshladi. Shaharlar o'sib, posad aholisining roli kuchayib bordi, savdo taraqqiy etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Raxbariy adabiyotlar:

- 1.1. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз // Халқ сўзи. – 2016. – 15 декабр.
- 1.2. Мирзиёев Ш. М. Илм-фан ютуқлари – тараққиётнинг муҳим омили // Халқ сўзи. – 2016. – 31 декабр.
- 1.3. Мирзиёев Ш. М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини бирга қурамиз. – Т: Ўзбекистон, 2017. – 59 б.
- 1.4. Мирзиёев Ш. М. Қонун устуворлиги – инсон манфаатларини таъминлашнинг муҳим омилидир // Халқ сўзи. – 2017. – 10 январ.
- 1.5. Мирзиёев Ш. М. Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик — халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг муҳим омилидир // Маърифат. – 2017. – 25 январ.
- 1.6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2017 – 2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракатлар стратегияси” ПФ-4947-сонли фармони // Халқ сўзи. – 2017. – № 28.

II. Adabiyotlar:

- 2.1. Ахмад Мухаммад Турсун. Зукколар китоби. – Т: Мухаррир, 2010;
- 2.2. Бадак А. Н., Войнич И. Е., Волчёк Н. М. История средних веков. – Минск, 2010.
- 2.3. Бекмухамедов Х. Ю. Тарих терминлари изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978;
- 2.4. Бойцов М., Шукуров Р. История средних веков. – Москва., 1995.
- 2.5. Виоле-ле-Дюк Э.Э. Жизнь и развлечения в средние века. СПб, Евразия, Историческая литература, 2003.
- 2.6. Жаҳон тарихининг муҳим саналари (энг қадимги даврлардан бугунги кунгача). – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.

- 2.7. Жаҳон тарихи (Ғарб мамлакатлари 1640-1918 йй). – Тошкент, 2002;
- 2.8. Кенингсбергер Г. Г. Средневековая Европа 400 -1500 годы. – Москва, 2001.
- 2.9. Қурбонғалиева Р. Ўрта асрлар тарихи. Ўқув-методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
- 2.10. Нефедов С. История средних веков. – Москва: Владос, 1996.
- 2.11. Салимов Т. Жаҳон тарихи (Европа мамлакатлари. V-XV асрларда). –Тошкент: “Университет”, 2014.
- 2.12. Семенов В. Ф. Ўрта асрлар тарихи. Педагогика институтлари учун. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
- 2.13. Средние века / Под ред. В. П. Будановой. – Москва: ОЛИСС, Эксмо, 2006.
- 2.14. Муҳаммедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. II-жилд. –Тошкент: Адолат, 2003.
- 2.15. Удадьцова З. В., Карпов С.П. История средних веков. Т. 1-2. – Москва: Высшая школа, 1991.
- 2.16. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2000—2006.
- 2.17. Холлиев А., Тухтабаев А. История международных отношений и дипломатии (учебно-методическое пособие). – Ташкент, 2002 г;
- 2.18. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати. 2-нашри. – Тошкент: Академия, 2002.
- 2.19. Чориев Ш. Ш. Архивларнинг умумий тарихи ва ҳозирги замон жаҳон етакчи архивлари. Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент., 2010.
- 2.20. Эргашев Ш. Жаҳон тарихи. (Янги давр. 1-қисм. XVI-XVIII асрлар). –Тошкент: O'zbekiston NMIU, 2013. –Б.525.
- 2.21. Холлиев А. XVIII-XIX asrlarda Rossiyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishi. O'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent, 2014. –Б.44

III. Internet ma'lumotlari:

- 3.1. www.ziyonet.uz
- 3.2. www.referat.uz
- 3.3. www.arxiv.uz
- 3.4. www.google.uz
- 3.5. [www.Librorary. Byu. edu](http://www.Librorary.Byu.edu)
- 3.6. [www.history.hanover,edu](http://www.history.hanover.edu)